

HAL
open science

Gérard-François Dumont

► **To cite this version:**

Gérard-François Dumont. . , 2024, 42 (1), pp.61-100.
10.7546/P.2024.42.03 . halshs-04639606

HAL Id: halshs-04639606

<https://shs.hal.science/halshs-04639606>

Submitted on 9 Jul 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

ПРЕВОДНИ МАТЕРИАЛИ

Население, Том 42, № 1, 2024, 61-100
ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online)
<http://nasselenie-review.org>; e-mail: nasselenie_review@abv.bg
DOI: <https://doi.org/10.7546/P.2024.42.03>

ДЕМОГРАФИЯТА И ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ¹

Жерар-Франсоа Дюмон

*Университет Париж-Сорбона,
Директор на списание „Population & Avenir“*

75006 Paris, 21, rue de l'École-de-Médecine

gerard-francois.dumont@wanadoo.fr

Превод: проф. д-н Марта СУГАРЕВА

Статията е публикувана за пръв път на френски език като: Dumont, Gérard-François, *Démographie et théories économiques [Demographic and Economic Theories]* (1992). In : Dumont, Gérard-François. *Démographie. Analyse des populations et démographie économique*. Paris, Dunod, p. 163-205. ISBN 2-10-001563-X, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3310744>.

¹ Студията представлява VI-та глава от монографията на проф. Жерар-Франсоа Дюмон „Демография. Анализ на населението и икономическа демография“, публикувана през 1992 г. в Париж, ИК „Дюно“.

TRANSLATIONS

Nasselenie Review, Volume 42, Number 1, 2024, 61-100
ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online)
<http://nasselenie-review.org>; e-mail: nasselenie_review@abv.bg
DOI: <https://doi.org/10.7546/P.2024.42.03>

DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC THEORIES

Gérard-François DUMONT

*Sorbonne University,
Publication Director of Population & Avenir journal*

75006 Paris 21, rue de l'Ecole-de-Médecine

gerard-francois.dumont@wanadoo.fr

Translation: prof. Dr Habil. in Sociology Marta SOUGAREVA

The article was published for the first time in French language as: Dumont, Gérard-François, Démographie et théories économiques [Demographic and Economic Theories] (1992). In: Dumont, Gérard-François. Démographie. Analyse des populations et démographie économique. Paris, Dunod, p. 163-205. ISBN 2-10-001563-X, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3310744>.

Още преди икономиката да стане наука, някъде около 1776 г., годината, в която е публикуван трудът на шотландеца Адам Смит „Изследване върху природата и причините за богатството на нациите“², населението участва като елемент в разсъжденията на т. нар. „пред-икономисти“.

По-късно т. нар. „класическа“ икономическа доктрина е последвана от анализа на Томас Роберт Малтус, чиято значимост е съществена, тъй като практически всички по-нататъшни автори ще трябва да се самоопределят повече или по-малко във връзка с отношението им към неговия „принцип на населението“.

Така, през XIX век разграничаваме две групи автори – малтусианци и анти-малтусианци; сред вторите са Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Тази дебат продължава и през XX век, като в същото време се появява и трети подход, свързан с математическата демография.

1. Населението в трудовете на пред-икономистите

През втората половина на XV век се формира съвкупност от политически и икономически доктрини, чието развитие достига своя връх през втората половина на XVII век. Нарича се меркантилизъм. Той провокира реакции през XVIII век, които се обособяват като друга доктрина, а именно – школата на физиократите (физиократизъм).

Меркантилизмът е доктрина, която систематизира икономическата политика, възприета от европейските държави през XVI и XVII век. Според Реймонд Баре (Barre, 1969: 39) меркантилистите имат „за основна грижа да се намерят средствата, чрез които една държава може да получи злато и сребро, считани за първостепенно богатство.“

Във Франция меркантилистката доктрина се застъпва от много мислители от тази епоха. По-късно, през XVIII век тя се подлага на критика.

Въпреки това, всички френски автори през периода от Ренесанса до Революцията са благосклонни към нарастването на населението, дори ако гледните точки са различни, особено между меркантилистите и тези, които впоследствие реагират на тази доктрина.

Следователно, доминиращата тема на демографската мисъл от XVI до XVIII век е популяционизмът, дефиниран като доктрина на онези, които смятат растящото население за желано. Само един автор изглежда изразява съмнения: това е Монтен, който, обаче, не може да бъде класифициран като пред-икономист.

1.1. Доктрини, вдъхновени от меркантилизма

При двама велики автори меркантилисти тази доктрина ясно включва популяционистки съображения: Жан Боден (Jean Bodin) и Антоан дьо Монкретиен (Antoine de Montchrestien).

² Превод на български от Георги Георгиев, изд. Изток.-Запад, 2022 г. <https://www.ozone.bg/product/bogatstvoto-na-narodite-iztok-zapad/> – бел. пр.

Силната власт и многобройните граждани създават богатството

Жан Боден (1530-1596) в действителност се занимава само косвено с проблемите на населението; основната му теза е свързана със силата на централната власт, която той смята необходима за подобряване на положението на работниците.

Тази теза е обобщена в често цитираната фраза: „Няма друго богатство освен хората.“

Оригиналната версия на това изречение е следната: „Никога не трябва да се страхуваме, че има твърде много граждани, тъй като няма богатство или сила освен самите хора.“ (Шестте книги на Републиката, Париж, 1576, V, 7).

Жан Боден развива три икономически съображения, първите две от които са потвърдени през 1568 г. в „Отговора на парадоксите на г-н дьо Малстроа относно обогатяването на всички неща“. Теоретик на абсолютната монархия, той смята, че няма опасност от пренаселване, а напротив – многобройното население е полезно за развитието на страната. Освен това той се отнася негативно към емиграцията на френски занаятчии, които по това време масово отиват да работят в Испания.

Жан Боден не се страхува от възможен недостиг на ресурси и дори превръща факта, че Франция по своята същност не е бедна, в поговорка, като пише на цветист старинен френски език: „Нашите бащи ни научиха на една древна поговорка, че Франция никога не е страдала от глад, което означава, че у нас има достатъчно храна за народа дори и при лоша година, при условие че чужденците не изпразват хамбарите ни.“ („Отговор на парадоксите ...“)

Франция не само е пълна с ресурси, но според Жан Боден те могат да бъдат разработени, само ако населението е достатъчно на брой: „Другата причина за многото добрини, които ни се случиха през последните 120 - 140 години, е огромният брой хора, който непрекъснато се увеличава в кралството.“

Обратното, обезлюдяването (свързано с войните, в примера, цитиран от Жан Боден) е „причина да се унищожи земеделието, транспорта и всички механични изкуства.“

„Неизчерпаемостта изобилие от хора“

Докато Жан Боден е свободен търговец, Антоан дьо Монкретиен (1575-1621) е поддръжник на друг тип меркантилизъм, именно – автаркистичен (на самодостатъчност)³. Този автор в началото е бил известен

³ *L'autarcie* - Самозадоволяване (затворена система, автаркия) е икономическа система от географски определена територия, регион или държава, населена от икономически субекти, които могат да задоволят всичките си нужди и да живеят само от собствените си ресурси. Отделният икономически субект, обявен за самодостатъчен, може да бъде семейство, човешка група, островна общност, изолирано правителство. В исторически план това е била обичайна практика преди ерата на глобализацията, когато общностите са разчитали предимно на това, което могат да произведат сами. Днес концепцията придобива ново значение, с акцент върху устойчивостта, независимостта и намаляването на въздействието върху околната среда. (Бел. пр. – по: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Autarcie>).

като драматург, когато през 1616 г. публикува своя „Трактат по политическа икономия, посветен на краля и кралицата-майка“. Това е икономическа програма за действие, препоръчана на младия крал Луи XIII. В това произведение авторът изобретява термина „политическа икономия“, без обаче да създава тази наука. В него откриваме две скъпи за Жан Боден теми, към които е добавена и трета.

а) От една страна, Монкретиен счита, че пренаселеността е само привидна, защото може да създаде впечатление, че се дължи на лошо управление: „виждайки Франция препълнена с хора, човек би преценил, че тя е претъпкана и претоварена; това обаче, казано накратко, е само поради липса на ред; всъщност това нейно най-голямо богатство, поради невежество или небрежност при използването му, става нейното най-голямо зло.“

б) От друга страна, богатството всъщност е в хората:

„Най-малката от провинциите на Франция осигурява на Ваши Величества жито, вино, сол, платно, вълна, желязо, масло, полезни изкопаеми, което я прави по-богата от всички държави в света... Но от тези богатства най-голямото е неизчерпаемото изобилие от нейните хора, които знаят как да ги пазят и използват.“

в) При това меркантилистът Монкретиен настоява за необходимото изобилие на определена категория от населението, а именно занаятчиите: „Никога не може да има твърде много занаятчии в една държава.“

Четвърто, Монкретиен показва Франция, ограбена от чужденци. Той моли краля да ограничи правата на чужденците, защото е необходимо да се защити и изолира френската икономика.

Открито популяционистките идеи на Боден и Монкретиен остават доста общи и не са свързани с научното познание за населението. Но те намират практическо приложение в политиката на Колбер (Colbert), който защитава индустриалния меркантилизъм и протекционизма.

1.2. Реакции на меркантилизма

Прилагането на меркантилистките принципи довежда до смазване на населението под тежестта на данъците и ограниченията, налагани при събирането им. По този повод Пиер дьо Боагилбер (Pierre de Boisguilbert, 1646-1714) в своите „Записки върху вталяващата чиния“ (*Mémoire sur l'assiette de la taille*), публикувани през 1705 г., пише: „Изискват се до седемнадесет декларации за алкохолни напитки в определени градове ... и плащане в пет различни инстанции, но за един и същи принц и за една и съща стока.“

По този начин Боагилбер и Вобан слагат началото на критична рефлексия, която прокарва пътя към разделяне на идеите на популяционизма от меркантилизма.

„Той (Боагилбер – бел. пр.) отдава бавния растеж на населението на общата бедност, която сама по себе си е причинена от данъчната система и пречките, поставени пред икономическата дейност.“

За Боагилбер икономическият дирижизъм има отрицателни последици и по-правилният път е да се премине към това, което днес бихме нарекли либерално възраждане, по-специално чрез премахване на някои привилегии,

по-специално на системата на корпорациите. Ако има свобода на търговията и селското стопанство, пише Боагилбер, тогава ще отпадне страхът от пренаселване. На теория населението и богатството не познават други граници освен потребностите, а те имат свойството да растат. Разбира се, едно домакинство харчи това, което потребява, но в държавата потреблението на едни е доход за други по верига, която се удължава с разделението на труда. Първоначалният разход умножава работните места, при условие че намесата на властта не прекъсва този благоприятен кръг, чрез въвеждане на фалшиви цени и създаване на дисбаланси.

Следователно, пречките пред икономическата дейност могат да бъдат причина за бедността.

Необходимо, но не достатъчно условие

Себастиан Вобан (Vauban, 1633-1707), който умира в немилост заради идеите си, е близък до идеите на Боагилбер, с когото са братовчеди. Той ще бъде един от първите, които се фокусират върху статистическото измерение на населението.

Заклеймявайки грешките на държавното управление, които е успял да осъзнае по време на непрестанните си пътувания от единия до другия край на Франция, Вобан преформулира понятието за богатство във връзка с населението. В известната фраза на Жан Боден хората са необходимо и достатъчно условие за богатство, Вобан добавя, че е необходима също и интелигентна политика. Изобилието от хора не генерира автоматично богатството. Първото е необходимо, но не и достатъчно условие. То е показател за богатство, но предполага и добри производствени условия. Ето защо Вобан пише: „Величието на кралете се измерва с броя на поданиците.“ (Проект за кралски десятък, 1706 г.), а не: „зависи от броя на поданиците“ (както е при Боден, бел. пр.).

Броят на населението и добрата политика

Големият брой население е необходимо условие, защото „все още по-ниските слоеве от народа представляват населението, което с работата си, с търговията си и с това, което плащат на краля, обогатява него и цялото му кралство; те са тези, които осигуряват войниците и моряците за армията – в пехотата и във флота, както и необходимия брой служители в търговията и в съдебната система; те също упражняват изкуствата и занаятите; извършват цялата търговия и цялото производство на това кралство; снабдяват с необходимите стоки работниците, лозарите и фермерите в провинцията; пазят и хранят добитъка; сеят и жънат житото; обработват лозите и правят вино; и накрая, казано накратко, те извършват всички големи и малки трудови дейности в провинцията и градовете.“

Политиката обаче е лоша и потиска поданиците. Ето защо Вобан предлага установяването на кралски десятък: „защото, когато хората не са толкова потиснати, те ще се женят по-смело; ще се обличат и хранят по-добре; децата им ще бъдат по-здрави и по-добре образовани; ще се грижат по-добре за своите дела; накрая, ще работят с повече сила и усърдие, когато видят, че основната част от печалбата, която създават, ще остане при тях.“

Нуждата от преброявания на населението

Вобан обръща внимание на необходимостта от демографската статистика. Събирането на *кралския десятък* изисква събирането на данни за населението. Този автор обяснява, че е нужно да се преброява не само населението като цяло, но и различните социално-професионални категории: „Какво удовлетворение би било за един велик крал да знае всяка година, към даден момент, броя на своите поданици като цяло и, в частност, различните категории сред тях: броя и имената на благородниците, на църковните служители по видове и на всички аристократи, на търговците и т.н...; броя на чужденците, този на монасите, според техния сан, на монахините, също разграничени по сан, на новопокръстените и на лицата, изповядващи други религии, различни от католическата, както и тяхното местожителство! Какво удоволствие би било за него да види израстването на хората от различните категории чрез доброто им поведение, а също така и да има възможност да се намеси, когато забележи, че някои части от обществото изпадат в безпорядък по време на войни или по други причини!“

По този начин Вобан създава реален проект за данни за населението, който още тогава е по-пълен в сравнение с наличните днес демографски статистики във Франция. Текстът на Вобан е особено интересен, защото подчертава необходимостта да се подходи към демографските явления по динамичен начин, за да се разбере развитието. Той добавя още: „Би било необходимо тези преброявания да се повтарят поне веднъж годишно, поради това че много хора от народа умират, раждат се и променят местожителството си, особено в големите градове и по границите.“

1.3. XVIII век във Франция

Сред пред-икономистите, които се интересуват от въпросите за населението, би трябвало да отграничим критично настроения меркантилист Кантийон (Cantillon) от физиократите Кене (Quesnay) и Мирабо (Mirabeau) – наследници на изчерпалата се меркантилистка мисъл.

Кантийон в търсене на факторите

Банкер, работещ в Париж и в Лондон, Ричард Кантийон (Cantillon, 1680-1734), британски поданик от ирландски произход, публикуващ на френски, лансира идеи, чрез които предлага физиократите, развивайки един еkleктичен подход към меркантилизма.

В своите трудове той се стреми именно към обяснение на факторите за динамиката на населението. На първо място той поставя въпроса за количеството на средствата за живот. От друга страна, отбелязва, че броят на населението зависи също от начина на живот и от социалните структури.

Първият определящ фактор, който трябва да се вземе предвид, това е плодородието – различните видове растения, използвани за храна от хората, и тяхната хранителна стойност. Според Кантийон, хората могат да се размножават неограничено, ако имат достатъчно ресурси. Този автор дава за пример Китай: „колкото и многобройни да са жителите на Китай, то този брой винаги е пропорционален на наличните им средства за препитание.“

Начинът на живот, обаче, включва различни нива на потребление. Един по-пестелив начин на живот би предоставил възможност за живот на повече хора. По-взискателният начин на живот ще доведе до по-малък брой жители. Следователно, начинът на живот е вторият фактор, на който Кантийон се спира в своето „*Есе за същността на търговията*“⁴, публикувано без името на автора през 1755 г.: „В Приложението могат да се видят изчисления относно количеството земя, необходима за препитанието на един човек, при различни предположения за неговия начин на живот.

„Ще видим, че човек, който живее на хляб, чесън и корени, който носи само конопени дрехи, грубо бельо и сабо и който пие само вода, какъвто е случаят с няколко селяни в южните части на Франция, може да се прехранва с продуктите от 1,5 арпана⁵ (акър и половина - бел. пр.)⁶ земя със средно качество, която дава реколта шест пъти повече спрямо семето и която почива на всеки три години.“

„От друга страна, възрастен мъж, който носи кожени обувки, чорапи, дрехи от вълнен плат, който живее в къща, който има бельо за смяна, легло, столове, маса и други необходими неща, който пие бира или вино в умерено количество, който всеки ден се храни с месо, масло, сирене, хляб, зеленчуци и т.н., в достатъчно, но умерено количество, има нужда от продуктите на четири или пет арпана (акра - бел. пр.) земя със средно качество.“⁷

Теорията на Кантийон се подразделя на два варианта в зависимост от поведението на популациите. Най-общо казано, броят на населението се стреми към ниво, определено от производството на средства за живот (храни, препитание). При прилагането на този принцип към реалността е необходимо да се разграничат различни аспекти. В Китай пестеливостта на жителите води до максимален брой жители. В европейските страни, където хората се стремят към максимум благосъстояние, това води до ограничаване на раждаемостта чрез ограничаване на браковете.

С други думи, броят на населението е свързан повече с начина на живот, отколкото чрез строга количествена връзка с препитанието.

Значението на икономическите структури и на икономическото поведение

Има и трети фактор – поведението на собствениците. Наистина, собствениците на земя са истинските двигатели на икономиката, защото – както физиократите ще развият по-късно – именно от земята се извлича по-голямата част от богатството. Така, хората влизат в конкуренция с различните видове домашни животни, също издържани от земята: „Колкото повече коне има в една държава, толкова по-малко препитание ще остане за хората.“

За Кантийон „Хората се размножават като мишки в обор, ако имат достатъчно средства за препитание.“

⁴ Преиздание на Националния институт за демографски изследвания - Paris, INED, 1952.

⁵ 1,5 арпана = 0,63 ha.

⁶ 1 акър е приблизително равен на 4 декара (бел. пр.).

⁷ Т.е. 1,7 до 2,1 ha.

Ако поведението на собствениците е правилно, биха се избегнали всякакви пречки пред растежа на населението.

„Ако собствениците на земята взимаха присърце увеличаването на населението, ако насърчаваха селяните да се женят млади, да отглеждат деца, чрез обещанието да осигурят прехраната им, като им предоставят земя само за това, то несъмнено би нараснало до броя, който земята може да издържа; и това – в зависимост от продукти, които ще могат да се произведат от земята за препитанието на тези хора, независимо дали това е акър и половина, или пет арпана на човек.“

Отчитането на отношението на собствениците не трябва да се счита за остаряла концепция. В съвременното общество, в зависимост от това дали собствениците са насърчавани от законодателството да насочат своите инвестиции в недвижими имоти – офиси или жилища, ефектите върху населението могат да бъдат различни.

Възприемайки изчисленията, които е направил върху площта земя, необходима за поддържане на човек според начина му на живот, Кантийон прави логичните заключения:

„В зависимост от различните начини на живот, четиристотин хиляди жители биха могли да се издържат от същия продукт от земя, който редовно поддържа само сто хиляди. Освен това, един човек, който използва, за да живее, продуктите от акър и половина земя, може би ще бъде по-здрав и по-силен от друг, който консумира продукти от пет до десет акра. Това, струва ми се, е достатъчна индикация, за да ни накара да осъзнаем, че броят на жителите в една държава зависи от средствата за съществуване; и тъй като средствата за препитанието зависят от приложението и начините на употреба на земята, и тъй като тези употреби зависят главно от желанията, вкуса и начина на живот на собствениците на земя, ясно е, че увеличаването или намаляването на броя на хората зависят именно от тях.“

Следователно, развитието на населението – в посока на увеличаване или намаляване, зависи не от ресурсите, а от използването на тези ресурси, при което хората, които имат значение, са онези, които притежават тези ресурси, т.е. собствениците.

Кантийон обяснява как изборът на начин на живот влияе върху състава на семействата:

„Когато писах, че собствениците на земя могат да увеличат населението пропорционално на броя, който съответните земи могат да издържат, предположих, че повечето хора не искат нищо друго, освен да се оженият, ако трябва дори да издържат семействата си по същия (беден – бел. пр.) начин, по който те самите са живели; тоест, ако човек е доволен от продукта от половин акър земя, той ще се ожени, при условие че е сигурен, че ще има достатъчно, за да издържа семейството си приблизително по същия начин; но ако има нужда от продукта от пет до десет акра, той няма да бърза да се ожени, освен ако не прецени, че ще може да издържа семейството си почти по същия начин ...“

Така Кантийон изучава връзката между стандарта на живот, брачното поведение и раждаемостта. В подкрепа на идеите си той дори предлага перспектива за развитието на населението в Америка и неговата прогноза по-късно ще бъде

потвърдена: „Англичаните в колониите ще станат по-многобройни, пропорционално, след три поколения, отколкото ще бъдат в Англия след тридесет; защото в колониите те намират нови земи за разчистване, от които изгонват диваците.“

При отношението на собствениците, обаче, трябва да се има предвид не само тяхното икономическо положение, но и социалната им роля. Тъй като собствениците служат като модел за други категории от населението и техният начин на живот е този, който в крайна сметка определя развитието на населението, той също така ще определи дали за идентични ресурси ще имаме на една и съща територия твърде малка или голяма популация.

Кене, основател на физиокрацията

Икономистите от XVIII-ти век, които дават приоритет на селското стопанство – физиократите – неизбежно се занимават с въпросите на населението.

Основателят на физиократичната школа Франсоа Кене (Quesnay, 1694-1774) е защитник на селско стопанство, което за него е „единственият източник на богатство“, както отбелязва в своето произведение „Общи максими на икономическото управление на земеделско кралство“, публикувано през 1758 г.: „Нека суверенът и нацията никога не изпускат от поглед факта, че земята е единственият източник на богатство, а селското стопанство е това, което го умножава.“

Кене започва с обяснение на базисната връзка между богатство и население⁸. Но от момента, в който доходите се увеличат, виждаме, че положителната връзка между богатство и население може да премине в спираловиден растеж. По принцип за Кене богатството не е резултат, както при Жан Боден, от развитието на населението, а на селското стопанство.

Връзката между богатство и население действа само в една посока: „Увеличаването на богатството гарантира увеличаване на населението.“

Днес бихме казали: икономическата политика управлява демографската политика или икономическият растеж е определящ фактор за демографския растеж.

Кене препоръчва: „Нека обръщаме по-малко внимание на нарастването на населението, отколкото на увеличаването на доходите.“ (Максими)

Има обаче една социално-професионална категория, която е много важна, пише Кене, „защото, за предпочитане пред всичко друго, кралството трябва да бъде добре населено с богати фермери.“

Следователно, имаме нужда от много фермери, но при условие, че те са богати фермери. Тайната на богатството е капиталите да се използват за селското стопанство и преди всичко да не се инвестират другаде. „Една нация, притежаваща голяма обработваема територия, и която може лесно да извършва голяма търговия с местни хранителни продукти, не би трябвало да употребява твърде много пари и хора за производство и търговия с луксозни стоки, тъй като това би било в ущърб на разходите за селскостопанска дейност.“

⁸ Населението е в основата на богатството – бел. пр.

Кене изтъква същественото значение на капитала за подобряване на производителността: по-добре е да имате малко на брой богати фермери, отколкото много фермери без капитал. „Нека децата на богати фермери да се заселят в провинцията, за да увеличат и задържат работниците там; защото, ако някои трудности ги накарат да изоставят провинцията и те се оттеглят в градовете, те носят там богатството на бащите си, които са били свързани със земеделието.“

Трябва да привлечем в провинцията не толкова хора, а по-скоро богатство; защото колкото повече богатство използваме в селскостопанското производство, толкова по-малко хора се наемат, толкова повече то просперира и осигурява повече доходи. За пример можем да посочим зърнените култури, произвеждани в условията на едрото земеделие на богатите фермери, в сравнение с тези при дребното производство на бедните изполичари, които орат с волове и крави.“

Следователно, използването на капитала е тайната на богатството и той именно е в основата на растежа на населението.

Но тук също се съдържа нещо, което ще нарека парадокс на Кене: от определен праг на дохода нагоре връзката богатство-население, която е била едноръчна, става двуръчна: богатството прави възможно увеличаването на населението, по-голямото население ще консумира повече, земеделието ще се развива, богатството ще се развива съответно, а с него и населението ще расте.

В статията „Зърна“ в „*Енциклопедията*“ (Encyclopédie), публикувана през 1756 г., Кене обяснява как работи тази възходяща спирала:

„Увеличаването на доходите води до по-големи разходи, които облагодетелстват ръста на населението, тъй като увеличаването на разходите носи печалби за по-голям брой хора. Увеличаването на населението разширява потреблението: потреблението поддържа цената на хранителните продукти, които се увеличават чрез разширяване на производството съобразно с нуждите на хората, тоест пропорционално на ръста на населението. Целият този растеж, обаче, е свързан с износа на местни храни, защото продажбата на чужденци (експортът – бел. пр.) увеличава доходите; увеличаването на населението увеличава потреблението; по-голямото потребление увеличава все повече и повече селскостопанското производство, доходите от земята и населението, тъй като увеличаването на доходите увеличава населението, а населението увеличава доходите.“

Следователно съществува връзка, поддържаща квази-постоянна пропорционалност между размера на населението и това, което днес бихме нарекли брутен вътрешен продукт. Един магистрат, ученик на Кене, Гийом-Франсоа Льо Троне (*Guillaume-François Le Trosné*) обяснява това по следния начин в своята книга „*Интересът на обществото*“ (*De l'interest social*), публикувана през 1777 г.: „Националният интерес ... не трябва да се изчислява на базата на броя на населението, а на базата на състоянието и растежа на богатството и на дохода (на национално ниво – бел. пр.), спрямо който броят на населението и богатството на това население винаги са пропорционални.“

„Приятелят на хората“ и земеделската икономика

Друг физиократ, маркиз Виктор дьо Мирабо (Victor de Mirabeau, 1715-1789), е бащата на граф Оноре дьо Мирабо, известен с таланта си на полемист и изиграл много важна роля по време на Френската революция.

Маркизът не попада в парадокса на Кене за връзката между богатството и населението, макар че се придържа към физиократичната доктрина. Не прилагането на тази доктрина на практика според него е причината за обезлюдяването, което го тревожи. Но може би най-интересното в трудовете на Мирабо се отнася до неговото предвиждане за влиянието на техническия прогрес.

Според Мирабо връзката между население и богатство се състои в това, че населението е източник на богатство, както при Жан Боден, което е в противоречие с първата част от теорията на Кене.

В „*Приятелят на хората или Трактат за населението*“ (*L'ami des hommes ou Traité de la Population*), публикуван през 1756 г., той пише: „Колкото струва човекът, толкова струва и земята“, гласи една умна поговорка ... Щом човекът е безполезен, такава е и земята.“

Прилагателното „безполезен“ тук има количествено значение. С други думи, богатството на земята зависи от броя на хората, който е първостепенно богатство. Мирабо обяснява: „С помощта на хората ние удвояваме земята, която притежаваме, разчистваме я, придобиваме я. Единствен Бог е успял да направи човек от земята; но във всички времена и на всички места човекът е знаел как да ползва земята или продуктите, които тя му дава, което на практика е едно и също. От това следва, че първото благо е да имаш хора, а второто - земя.“

Но този втори актив, земята, от своя страна е основният капитал за човека. „Човек има само един истински корен, който, както всеки друг, се подхранва от сока на земята.“

Селското стопанство е основна дейност на всяко общество. Това е, пише Мирабо, „дейност *par excellence*, която може без всички останали, докато никой не би могъл да съществува без нея.“

Следователно, Виктор дьо Мирабо е физиократ, но физиократ, който в същото време е и популяционист. Той смята, че Европа се обезлюдява и съжालява за това. Как обяснява той това обезлюдяване? За разлика от Монтезийо, който изтъква като причина безбрачието, Мирабо се противопоставя на харченето за луксозни стоки.

В противоречие с „*Lettres Persanes*“⁹, той пише: „Нито безбрачието, нито войната, нито навигацията обезлюдяват една държава; а тъкмо напротив.“

„Как мислите, ще ме попита някой, коя е истинската причина за обезлюдяването? Ето я. Това са, от една страна, упадъкът на селското стопанство, а от друга – луксът и прекомерното потребление от страна на малък брой жители, които пресушават корените за възпроизводство на младите поколения.“

Особено интересни при Мирабо са пасажите, в които той предвижда, че в бъдеще се очаква технически прогрес, като по този начин авторът изпреварва с няколко десетилетия критиките към тезите на Малтус. Той пише: „Ако вземем цялата обработваема територия на дадено село, питам се дали упражняването на добри практики в земеделието не е в състояние да я разшири повече или по-малко. Има една известна поговорка за оран, която гласи, че добрата земя дава добив, съответстващ на оранта, която се прилага към нея ...“

⁹ Епистоларен роман от Монтезийо – бел. пр.

За Мирабо техническият селскостопански напредък е резултат от способностите на човека за работа и от опита, който днес бихме нарекли образование. Този напредък прави възможно изхранването на по-голямо население: „Плодоподобието на една добра земя вероятно може да се разшири още повече, в зависимост от труда; поставяйки я в такова състояние, описано по-горе, чрез прилагане на труд и опитност, ще видите, че съответната територия ще е удвоена чрез прилагането на този труд ... Съответно ще може да се нахранят двойно повече хора; ще имаме увеличаване на населението, а следователно, и на труда.“ По този начин той индиректно отхвърля възможните страхове от пренаселване, защото смята, че обработката на земята може да се подобри.

Въпреки това, маркиз дьо Мирабо, чиято книга съдържа изобилие от идеи, в други пасажи изтъква съображения, по-близки до Кене, относно връзките между количеството на средствата за живот (за препитание) и броя на населението.

Ако основната теза на всички физиократи е „управлението по природа“ и, следователно, предимството на икономическите условия над политическите условия, анализът на връзката население-препитание подчертава различията. Физиократите като цяло изглеждат като популационалисти, докато меркантилистите несъмнено са такива.

2. Населението и зараждащата се икономика

Шотландският икономист Адам Смит (1723-1790) се интересува от населението само индиректно. Но все пак той се занимава с проблема. От една страна, той твърди, че определена гъстота на населението е необходима за разделението на труда; от друга страна, той говори за един вид „човешки пазар“ или по-скоро – пазар за икономическия човек (*homo oeconomicus*).

„Теорията на Адам Смит за заплатите и населението се основава на концепцията за икономическия човек. Изглежда, че във всички времена броят на сключените бракове и следователно бъдещият растеж на населението се определят само от икономически съображения.“ (Nilson, 1952: 479).

Характерът на демографския растеж

Нарастването на населението не е отрицателен фактор. Адам Смит сравнява нещастната Великобритания, чийто брой жители се увеличава, както в повечето европейски страни, много бавно в сравнение с „английските колонии в Северна Америка“, където се наблюдава бърз растеж на населението. Причина за това според Адам Смит са високите заплати, които водят до участие на децата в производството и следователно са „източник на изобилие и просперитет“. Защото „всяко дете, преди да достигне възрастта, на която може да напусне дома си, допринася сто лири стерлинги годишно чрез работата си, след като се приспадат всички разходи. В Европа една млада вдовица с четири или пет деца, би имала трудност да си намери втори съпруг в средните или по-ниските класи, докато в Америка тя е търсена партия за брак. Ценността на децата е най-голямото насърчение за брак.“

В своя икономически подход спрямо отношението към брака и раждането на деца Адам Смит е много модерен, показвайки как очакваният стандарт на живот може да повлияе на решението за брак, тъй като тенденцията на населението е да се увеличава там, където заплатите го позволяват, докато при бедните слоеве това увеличение е ограничено от високата смъртност.

Освен това Адам Смит разглежда динамиката на населението като мярка за богатството: „Решаващ белег за просперитета на една страна е увеличаването на броя на нейните жители.“

... но зависи от икономическите закони

Все пак обаче, броят на населението е резултат от пазар, където действа „законът за търсенето и предлагането“. И именно търсенето регулира предлагането. Следователно, необходимостта от работна ръка е основният определящ фактор за броя на населението.

В своите „Изследвания на природата и причините за богатството на народите“, публикувани през 1776 г., Адам Смит пише:

„Търсенето на население винаги регулира производството на население, така както и търсенето на всяка друга стока; то ускорява производството, когато то протича твърде бавно, и го възпира, когато то се извършва твърде бързо. Именно това търсене регулира и определя размножаването на хората във всички страни по света, в Северна Америка, в Европа и в Китай; то е, което го кара да се развива толкова бързо в първата от тези страни, да се развива бавно и плавно във втората и което го прави напълно неподвижно в третата“¹⁰.

Днес бихме говорили за икономически анализ на пазара за раждаемост. Но това изглежда по-сложно за нас, защото трябва да приемем пазар, в който цари пълна прозрачност няколко години напред, между момента на зачеването и момента, в който детето стане продуктивно. В този интервал от време техническият прогрес и образователните методи могат да нарушат търсенето на население.

Следователно, Адам Смит вярва в автоматичното нарастване на населението, веднага щом количеството на средствата за живот (за храна, за препитание, за издръжка) го позволи, което предполага наличието на сила на демографски растеж, представена по-късно от Малтус като естествен закон. Съответно – когато са налице икономически ограничения спрямо търсенето на население, възможностите за растеж *ipso facto* (поради този факт) намаляват. В този контекст трябва да отбележим, че при самото споменаване на думата граница, навлизаме в перспективата на Малтус, където един от постулатите е, че живите същества имат постоянна тенденция да растат отвъд това, което им позволява количеството налична храна – идея, близка до мисленето на Адам Смит.

¹⁰ До средата на 18 век населението на Китай не е превишавало 200 милиона. https://en.wikipedia.org/wiki/Population_history_of_China#/media/File:China_population_growth.svg (бел. пр.).

3. „Принципът“ (законът) на Томас Робърт Малтус

За да разберем Малтус (1766-1834), трябва да разгледаме три точки, всяка – с различна степен на важност.

На първо място, идеите на Малтус са част от исторически и интелектуален контекст. Този контекст отчасти обяснява защо Малтус в първата публикация, в която дефинира своя закон за населението, го прави в анонимна форма. В следващите издания този закон е обяснен по-точно и по-подробно чрез нови формулировки.

3.1. Контекстът на Малтус

През 1601 г. кралица Елизабет въвежда закон за бедните, който впоследствие излиза от употреба. През XVIII-ти век са предприети различни мерки за възстановяване ефективността на този закон. Това води до помощи за бедните, индексирани спрямо цената на хляба. Частната благотворителност се заменя със задължение за богатите и право за бедните.

При това, разходите по прилагането на тези закони се увеличават непрекъснато, от един милион лири през 1770 г. до четиридесет милиона през 1800 г. Това поражда размисли. По-специално, някои автори смятат, че субсидирането на бедните увеличава бедността и не ги насърчава да я преодолеят със собствени сили. Задават въпроса дали не би било по-добре да се оставят да гладуват. През 1787 г. един автор, Таунсенд (Townsend) обяснява, че не трябва да се колебаем да ограничим раждаемостта, защото помощта, предоставяна на бедните от богатите, рискува да доведе до твърде голямо ощетяване на богатите: „Нациите могат за известно време да увеличават броя на населението над онази граница, при която може да осигурят прехраната си, но по този начин те ще намалят в същата степен спокойствието и благосъстоянието на по-богатата част от населението.“

По този начин Таунсенд обяснява неодобрението на Малтус спрямо законите за бедните. Той смята, че прилагането на тези закони води до по-голямо поскъпване на житото от това, което би било оправдано само от недостига му. Причината е в нарастващото търсене на енорийски дарения в условията на ограничено предлагане.

Несъмнено разсъжденията върху условията на живот на бедните са накарали Малтус да развие „принципа на населението“, който е в центъра на неговото творчество.

3.2. Първата публикация

Първото издание на *„Есето за закона принципа на населението“* е публикувано през 1798 г. без името на автора. Представя се не като научна теория, а по-скоро като полемична книга. Още в първите шестнадесет страници се формира теоретичното изложение, чийто успех ще направи доктрината на Малтус толкова популярна, че впоследствие икономистите ще бъдат „преследвани от закона на Малтус“.

Малтус пише: „Мисля, че мога открито да поставя два постулата: първо, че храната е необходима за съществуването на човека; второ, че взаимната страст между половете е неизменна даденост и в бъдеще ще си остане същата.“

Вземайки предвид „тези постоянни закони на нашата природа“, Малтус извежда своя принцип, като пише: „Казвам, че силата на възпроизводство на населението е безкрайно по-голяма от силата на земята да произвежда храна за човека.“ (Malthus, 1980: 25).

„Ако не бъде ограничено, населението се увеличава в геометрична прогресия. Средствата за живот се увеличават само в аритметична прогресия ... Ефектите на тези две неравни сили трябва да се поддържат в баланс чрез този закон на природата, който прави храната жизненоважна необходимост за човека.“

След това Малтус обяснява, че неговият закон е всеобщ и се отнася до цялата природа. Разминаване между потенциалния растеж на населението и този на препитанието се простират „до царствата на животните и растенията“.

Човек не може да се изключи от природната реалност. Той трябва да яде, за да живее. Сексуалният му инстинкт, обаче, го кара да увеличи размера на поколенията над възможното количество храна, необходимо за тяхното съществуване. Човекът, обаче, има предимство пред другите видове, защото може да използва разума си, за да преодолее заплахите на закона за населението, независимо от това, че разумът не може да премахне необходимостта от спазване на ограниченията.

По-специално Малтус подчертава ролята на брачността като регулаторен механизъм. Забавянето на браковете, доколкото по негово време раждаемостта се осъществява основно в брака, прави възможно да се постигне относително равновесие между храната и населението. Така законът за населението предполага като следствие адаптиране на брачността към възможностите за изхранване.

Но основната цел на есето е да покаже извратените механизми на закона за бедните. Преразпределението на доходите не дава възможност за увеличаване на наличните ресурси, а напротив, допринася за намаляване на ресурсите спрямо броя на жителите. Наистина, дори и да могат индивидуално да облекчат интензивността на определени страдания, законите за бедните насърчават ранните бракове, по-голямото потомство и следователно като цяло влошават дисбаланса между населението и храната. Следователно, богатите трябва да престанат с тези свои дейности на „състрадание и доброта“, които удължават периода на нещастие, без да могат „да предотвратят почти постоянното действие на мизерията“.

При първата формулировка на своята „теория“ Малтус завършва с „три твърдения“ (постулати), които са формулирани в края на глава II, три твърдения, които показват съотношенията население-препитание в малтусианската мисъл.

На първо място, населението не може да се „увеличи без средствата за съществуване да направят същото“. Това е, пише Малтус, „предложение толкова очевидно, че не изисква обяснение“.

Второ: „Населението неизбежно се увеличава там, където поминъкът позволява.“

Това е второто твърдение, което Малтус илюстрира с „историята на народите от всички времена“.

Третият постулат е формулиран по следния начин: „Превъзхождащата сила на размножаване на населението може да бъде ограничена само чрез генериране на мизерия и пороци.“ С други думи, това, което ограничава населението и го свежда до нивото на препитание, са „две горчиви съставки“ – мизерията и порокът.

3.3. Други версии на есето

Трябва да посочим, че съществуват други произведения на Малтус, публикувани със същото начало на заглавието „Есе върху принципа на населението“. Това са няколко последователни издания, като в предговора към второто издание самият Малтус е обяснил различията с първото. Изданието от 1803 г. обаче се различава от това от 1798 г., само по това, че в него вече фигурира името на автора. Четири пъти по-дълго от първото есе, това вече не е философски памфлет, а научен трактат (Dupâquier, 1980). Този трактат ще претърпи още четири последователни издания в течение на живота на автора (1806, 1807, 1817 и 1826) без съществени модификации или допълнения. Може да се счита за един от „първите паметници на икономическата наука“, тъй като върху откритията на Малтус „се основава класическата икономическа теория“ (Dupuy, Poursin, 1972: 4-5).

Сред допълнителните разсъждения в изданието от 1803 г. едно от най-значимите е апологията за банкета на природата, който изразява картинно идеята на автора; този пасаж по-късно ще бъде описан като „страшен“ от френския коментатор Жозеф Гарние.

Ето този пасаж: „Човек, който е роден във вече разпределен свят, ако не е възможно да получи от родителите си прехраната, която може справедливо да поиска от тях, и ако обществото няма нужда от неговия труд, той няма право да поиска дори и най-малката част от храната, и в действителност той се явява в повече. На големия банкет на природата няма поставени за него прибори, тя му заповядва да си върви и не след дълго тя самата ще изпълни заповедта си, ако този човек не успее да прибегне до състраданието на някои от гостите на банката. Ако последните се съберат по-натясно, за да направят място за бедняка, веднага се появяват други натрапници, които искат същите услуги. Новината, че има храна за всички, които пристигат, изпълва залата с многобройни кандидати. Редът и хармонията на празника са нарушени, изобилието, което е царувало преди, се заменя с глад, а радостта на гостите е унищожена от гледката на мизерията и недоимъка, бушуващи във всички части на стаята, и от настойчивите викове на тези, които с право са бесни, че не намират храната, която са очаквали и за която са се надявали, че е била предназначена за тях.“

Втората версия преформулира принципа и анализира точно превантивните и положителните ограничителни фактори, препятстващи ръста на населението. Малтус припомня коя според него е съществената детерминанта и какви са връзките раждаемост - смъртност.

Принципът на населението е, че „когато ръстът на населението не се препятства от никакви пречки, то се удвоява на всеки двадесет и пет години и по този начин расте от период на период според геометрична прогресия“ (Malthus, 1963: 20).

От друга страна, обаче, „при идеални обстоятелства“ производството на храни от земята се удвоява през първите двадесет и пет години“, след което „е невъзможно да се надяваме, че производството може да продължи да нараства със същата скорост“.

Следователно, „средствата за съществуване, при обстоятелства, които са най-благоприятни за производството, никога не могат да се увеличават със скорост, по-висока от аритметичната прогресия“ (Malthus, 1963: 22).

Това кара Малтус да приеме тази количествена илюстрация, изразена в средата на глава II от първото есе:

„Ако приемем, че населението на света е произволно число, например един милиард, човешкият род ще се увеличи чрез математическата прогресия: 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512 и т.н., а средствата за живот като: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и т.н. до 13; и след две хиляди години разликата ще бъде практически неизчислима, въпреки че производството през това време се е увеличило до огромни размери.

Тъй като законът за населението води до невъзможност, следователно съществуват пречки (ограничения) пред увеличаването на населението. Малтус разграничава превантивни ограничителни фактори и позитивни ограничителни фактори.

Първите са „морални ограничения“ и „порокът“. Моралното ограничение е „въздържане от брак“ и „целомъдрие“. Порокът е разпуснатост, тоест безразборни сексуални отношения, „страсти против природата“, тоест хомосексуализъм, „оскверняване на брачното ложе“, тоест прелюбодеяние и „всички хитрости, използвани за прикриване на последствията на престъпни или нередовни връзки“, тоест ограничаване на ражданията и предизвикани аборти.

Що се отнася до активните ограничителни фактори, това са „тези, които се представят като неизбежно продължение на законите на природата“, тоест смъртността в резултат на излишното население.

Но има и активни ограничителни фактори от смесен характер, защото те са активни пречки, „които ние сами създаваме. Това са войни, ексцесии и няколко други видове злини, които могат да бъдат избегнати“.

Какъв е смисълът от това разграничение между превантивни ограничителни фактори и активни („позитивни“) ограничения? Това е така, защото те „трябва да са обратно пропорционални един на друг“. С други думи, тяхната комбинация във всеки случай трябва да доведе до формиране на ограничения спрямо ръста на населението. Ако раждаемостта е ниска, смъртността може да е ниска. Ако раждаемостта е висока, смъртността трябва да е висока.

Анализирайки решенията, препоръчани от Малтус, разбираме, че той парадоксално може да се счита за анти-малтусианец¹¹.

Хуманното средство за борба с прекомерния растеж на населението е доброволният контрол на раждаемостта, но не чрез някаква хитрост. За Малтус

¹¹ Подзаглавието на книгата „Малтус“ от William Petersen – Paris, Dunod, 1980, е „първият анти-малтусианец“. От там – подзаглавието на „Малтус вчера и днес“ - Маневрите на мисълта. (*Malthus hier et aujourd'hui*, Paris, Editions du CNRS, 1984: „Les mésaventures d'une pensée“).

е ясно и неоспоримо, че пороците от всякакъв вид, сред които той включва използването на контрацептивни техники, са неморални, незаконни и водят човека до неговото падение: „разстройството на морала (когато е доведено до степен да възпрепятства раждането на деца) унижава човешката природа и я лишава от нейното достойнство.“

Само едно средство е както ефективно, така и законно, без да е вредно: оженете се, едва след като сте придобили средствата да издържате децата си и останете целомъдрен, докато не сте в брак. „Всеки мъж е длъжен да не мисли за брак, преди да се е уверил, че ще може да задоволи нуждите на децата си.“ (Malthus, 1963: 147).

Малтус, предвид неговия принцип, понякога е представян като антисоциален автор, защитаващ богатите класи. Струва си да се отбележи, обаче, неговата загриженост не да принуждава бедните, а да им покаже зловещите ефекти от излишното население спрямо икономическите ресурси. Следователно Малтус не може да бъде наричан антисоциален автор, а изглежда по-просто като песимист.

4. Демо-икономическата мисъл през XIX-ти век

Различните теоретични течения, извън свързаните със социализма, се оказват два вида: автори, близки до Малтус, и други, които са против него. Някои автори от първата група следват логиката, първоначално възприета от Адам Смит и продължена частично в подхода на Малтус.

4.1. Либералите и Малтус

4.1.1. Малтусианското течение

Про-Малтусовото течение се проявява най-ярко във Франция и Англия. Във Франция малтусианската идея се представлява от Жан-Батист Сей, а в Англия – от Стюарт-Мил и отчасти от Рикардо.

„Френският Малтус“ – Жан-Батист Сей

Преди малтусианското движение от първата половина на века да премине към втората половина чрез истински малтусиански последователи, по-специално чрез Пол Робин, теорията на Малтус е възприета и развита под формата на научно формулирани постановки.

Тя прекосява Ламанша на първо място благодарение на Жан-Батист Сей (1767-1832), който я популяризира през 1819-1820.

Няколко години по-късно за французите референтният текст ще бъде петото издание на „Есето за принципа на населението“, преведено през 1823 г. от Пиер и Гийом Превост. Този текст е преиздаден няколко пъти.

Прекосявайки Ламанша, обаче в течение на века, идеите на Малтус биват деформирани. Да не забравяме, че Малтус е англикански пастор и той всъщност пледира за контролиране растежа на населението чрез аскетизма на безбрачието и късния брак, чрез добродетелта, а не чрез „порока“. Франция набързо възприема само първата част от посланието и грешно превежда втората под

формата на активна контрацепция. Така се ражда малтусианска мисъл, която не съответства на идеите на Малтус.

Трябва да отбележим, че през първата половина на XIX век дебатът по същество е социален. С цел да се преодолее бедността, бедните се приканват да контролират раждаемостта си. Това е ясно обяснено от Жан-Батист Сей, за когото е по-важно да се пести, отколкото да се стимулира раждаемостта.

Още в началото на XIX-ти век (1803 г.), по времето, когато Сей все още не познава Малтус, той излага стройна теория, основаваща се на постулат, еквивалентен на този на Малтус: нарастването на населението е естествено явление. Той смята, че смъртността има опустошителни последици в резултат на недостига на необходимите средства за съществуване, поради което пледира за доброволно ограничаване на раждаемостта. Сей заема съответна позиция и в дебата за емиграцията.

Постулатът за демографския растеж

В съответствие с Малтус, постулатът на Сей се основава на факта, че човекът няма трудности да се възпроизвежда. В това отношение той разполага със значителни средства, както обяснява нашият автор в своя „*Пълен курс по практическа политическа икономия*“ (1828-1830), където титулната страница на част 6 съдържа нова формулировка на предишните му трудове: „Склонността на хората да се възпроизвеждат и възможностите им за размножаване са, така да се каже, безкрайни.“

Сей отбелязва, че тази тенденция се натъква и на определени препятствия, но според него те са недостатъчни. Той посочва първо биологичните пречки: безплодие и спонтанни аборти, но според него броят на тези събития не може да попречи на нарастването на населението. Изобилието от зародиши на живот, според Сей, е такова, че: „каквито и да са инцидентите, винаги остава брой, повече от достатъчен, за да може видът да просъществува.“

Следователно, биологичните данни на човешкия вид предполагат потенциал за постоянен растеж на населението.

Също така Сей обаче е съгласен, че има – в допълнение към биологичните ограничения – също и други видове пречки пред растежа на населението. Фактори като епидемии и войни имат отрицателно въздействие върху развитието на населението. Но според него тези препятствия имат ограничени последици. „Временните и не много опасни епидемии, кратките и не много ожесточени войни, умерените разходи за храна само леко ще възпрепятстват растежа на населението.“

Следователно, постулатът на Сей изключва всяка възможност за намаляване на населението. Той изглежда игнорира историята на цивилизациите, които са преживели обезлюдяване.

Ограничения, свързани с поминъка

Сей смята, че автоматичното увеличаване на населението е негативно явление, защото води до смъртност поради липса на „средства за съществуване“. Той всъщност разширява понятието за средства за живот (поминък), споменато от Малтус. Той взема предвид не само данните за хранител-

ните продукти, но и облеклото, жилището, възможността за отопление, необходимите грижи за децата, времето за почивка, възможността за консултация с лекар, познаването макар и само на „много прости“ лекарства.

Следователно, Ж.-Б. Сей отбелязва това, което ще наречем свръхсмъртност, в резултат на факта, че: „размножаването на хората винаги достига не само нивото, което му позволяват средствата за съществуване, но дори малко отвъд тях.“

Тази свръхсмъртност не се дължи само на липсата на храна: както Сей обяснява в своя „Трактат за политическата икономия“ (втора книга, глава XI), публикуван през 1803 г.: „Не всички, които умират от незадоволени потребности, умират непременно от липса на храна, въпреки че това нещастие е много по-често, отколкото се предполага; имам предвид само, че те нямат на свое разположение всичко, което е необходимо за живот, и че те загиват, защото им липсва нещо, което би им било необходимо.“

След това Сей прави опис на смъртността, свързана с недостатъчно добрите условия на живот. Първо – липсата на почивка, свързана с необходимостта да се работи: „Понякога става дума за болен или отслабнал човек, който би се възстановил с малко почивка или който се нуждае само от консултация с лекар и много просто лекарство, но който не може нито да си почине, нито да се консултира с лекар, нито да предприеме някакво друго средство, за да се защити.“

На второ място това може да е дете, за което родителите нямат средства да полагат достатъчно грижи. „Едно малко дете има нужда от грижите на майка си, но майка му може да е принудена да работи поради бедност; детето загива или от злополука, или от нечистота, или от болест. Това е факт, отбелязан от всички онези, които се занимават с политическа аритметика – че от един и същ брой деца, от класата на богатите и от класата на бедните, несравнимо повече умират във втората категория отколкото в първата.“

И накрая, освен недохранването, има и други причини, неблагоприятни за здравето: „Недостатъчна или нездравословна храна, невъзможността човек да си сменя дрехите често, да се облича с топли дрехи, да се подсушава, да се стопля, отслабват здравето, променят тялото и излагат много човешки същества на изтощение – понякога бавно, понякога бързо; и можем да кажем, че всички онези, които загиват в резултат на това, че тяхната съдба не им е позволила да задоволят свои основни потребности, умират от нищета.“

Към своя постулат „населението има тенденция непрекъснато да нараства“, Сей добавя това, което самият той нарича второ „безспорно твърдение“: населението „не може да надвишава средствата за съществуване“.

Границите на населението

Следователно, от това твърдение следва и „трето предложение: населението на една страна е ограничено само от нейните продукти.“

По този начин Ж.-Б. Сей изразява една демо-икономическа теория с по-широка и по-релятивистка аргументация от тази на Малтус: тя е по-широка, защото понятието „продукти“ в това трето предложение включва хигиената, също и необходимостта да се преодолее умората,... Но тя е по-релятивистка, тъй като нашият автор не отрича, че средствата за съществуване трябва да се разглеж-

дат, като се вземат предвид от една страна навиците за потребление и от друга страна производството: тези два фактора определят количественото съотношение на средствата за съществуване във връзка с населението. По отношение на навиците в начина на живот, Сей пише: „със същото количество производство, което се извършва в Англия, могат да живеят повече китайци в сравнение с англичаните поради това, че при навиците на китайската нация като цяло, тя може да живее с по-малко от английската нация.“

В зависимост от начина си на живот населението, което може да живее на дадена територия, е по-голямо или по-малко на брой. От друга страна, Ж.-Б. Сей потвърждава важността на добива от земята. Той дава пример с Холандия, където добивът е по-висок от този в Полша. Поради тази причина „една квадратна левга¹² в Полша храни по-малко жители от една квадратна левга в Холандия.“

Подобно на Малтус, този автор недостатъчно взема предвид друг елемент: производителността, дефинирана като връзката между произведеното количество и труда на хората, при което добивът се отнася до количеството продукти, произведени на единица обработваема площ.

Всеки закон включва нормативни предложения. Такъв е и случаят на Ж.-Б. Сей, за който е необходимо да се поемат в пълната им формулировка елементите, представени по-горе в разпръсната форма. Този закон е посочен в „Пълния курс ...“, цитиран по-горе: „От тези две неоспорими твърдения, едното, че населението има тенденция да нараства непрекъснато, и другото, че не може да надхвърли средствата за съществуване, следователно можем да изведем третото твърдение: че населението на една страна не е ограничено от нищо друго освен от нейните продукти.“

Следователно, Сей решително налага ограничения на размера на населението. Разумният човек, вместо да е потърпевш от това, трябва да го вземе предвид в поведението си.

Спестявайте вместо да „наторявате“

Броят на хората има тенденция да бъде по-голям от този, който е желателен, като този брой винаги е пропорционален на количеството продукти. Сей смята, че това ограничение трябва да се управлява по-добре вместо да се остави прекомерната смъртност да играе своята балансираща роля. Следователно, Сей предлага да се практикува доброволен контрол на раждаемостта, което той изразява в известния текст: „Институциите, които са най-благоприятни за щастието на човечеството, са тези, които са склонни да умножават капитала. Следователно, е подходящо да се насърчават хората да спестяват, а не да правят деца.“ („Пълен курс“, 1828, VI част).

¹² Левга (на латински: *leuga*) е единица за разстояние (в някои райони по света – за площ), широко използвана в миналото. В оригинал е представлявала дистанцията, която човек или кон е изминавал средно, ходом за един час. Понастоящем не спада към официалните единици за измерване и е почти излязла от употреба. Във Франция е имала различни стойности – 10000, 12000, 13200 и 14000 френски стъпки, съответно от приблизително 3,25 до 4,68 км. В романа на Жул Верн „Двадесет хиляди левги по водата“ под левга се има предвид дистанция от четири километра. (Wikipedia)

Така мъдрият човек ще замени човека, подчинен на законите на възпроизводството¹³. Спестяването, пише Ж.-Б. Сей, е от съществено значение, защото: „Именно спестяванията позволяват на семействата да потребяват повече от доходите им от труд, от бизнес, от техните таланти – ще имат още един допълнителен доход, този на техния капитал.“

С други думи, всяко семейство има интерес да диверсифицира доходите си и да не се ограничава да живее само от продукта на своя труд.

Нерентабилна емиграция

Ж. Б. Сей, който е привърженик на контрола върху раждаемостта, изразява своята позиция за емиграцията от икономическа гледна точка. Ж.-Б. Сей вярва, че колониите са по-скоро източник на разходи отколкото на печалба. Според него тези пазари не представляват интерес. Поради това той е настроен негативно към емиграцията и колонизацията¹⁴.

Следователно, икономическият анализ на Жан-Батист Сей е в съответствие както с този на Адам Смит, така и с анализа на Томас Малтус. Той счита, че размерът на населението неизбежно се балансира, когато нивото на търсене на население, т.е. средствата за съществуване, стане по-голямо от предлагането, т.е. когато броят на жителите стане твърде голям. Но тъй като човекът е интелигентно животно, той трябва да може да избегне бруталността на този баланс, осъществяващ се обикновено чрез механизма на смъртността, като се насочи към спестявания.

Нека си припомним, че Сей, автор на закона за отварянето на производството към размяна: „С продукти купуваме това, което другите са произвели“, е убеден привърженик на принципа за пазара. Затова смята, че в поведението си хората трябва да да го отчитат. При Сей, обаче, има един парадокс. Въпреки че се придържа и развива песимистичната доктрина за населението на Малтус, той е непоколебим оптимист по отношение на икономическото развитие.

Английските икономисти

На първо място трябва да разгледаме двамата английски автори от така наречения класически период в политическата икономия. Тъл-

¹³ Историята показва, че това желание е изпълнено от Франция в края на XIX век и началото на XX век, която масово се абонира за руски заеми и в същото време отчита ниска плодовитост. Преди 1913 г. общата сума на руските заеми във Франция възлиза на 13,840 милиарда златни франка по онова време или приблизително една шеста от реалния национален доход на Франция през 1990 г. Цитирано по: M. Allais „Le Tiers monde au carrefour“. Les Cahiers africains 1961. Seconde édition. Montchrestien, Paris, 1990, §50. Дж. Б. Сей всъщност вярва в дохода от капитала, но не си представя, че той би могъл да изчезне един ден по политически причини, като изчезнат *сами по себе си* очакваните приходи от него.

¹⁴ По този въпрос мнението на Сей съвпада с политиката на Франция. В края на XVIII-ти век Франция постепенно изоставя американските си колонии. В сравнение с Англия и Испания в началото на XIX век на практика тя не притежава колонии. Едва при Третата Република нейната колониална политика отново ще се активизира, като заселването на французи в Алжир след 1830 г. става не толкова в резултат на някакъв проект за колонизация, а поради загриженост да се сложи край на варварските пиратски нападения.

куването на творчеството на Рикардо дълго време безспорно е било считано за близко до Малтус, но наскоро даде повод за нов анализ.

Рикардо, истински фалшив малтусианец?

Евреин по произход, Дейвид Рикардо (1772-1823) следва двойно оригинален маршрут. От една страна, той приема протестантството. От друга страна, той работи едновременно като финансист и като автор на книги, развиващ абстрактна мисъл със сложна диалектика, което може да обясни различните интерпретации на творчеството му.

Най-общо Рикардо е представител на класическата икономическа мисъл. Той вярва, че икономическите закони са природни закони. Либерализмът според него се състои в създаването на най-подходящите институции, които да позволят на естествените механизми да работят. От неговия анализ на въпросите за населението виждаме, че законът на Рикардо за заплатите се основава на принципа на закона на Малтус. Но днес това дава повод за анализ в друга посока. Нека първо представим по обичайния начин теорията на Рикардо, изразена в „*Принципите на политическата икономия*“ (1817).

Законът за заплатите

Според този закон Рикардо стриктно прилага принципа за популационния натиск върху средствата за живот, утвърден от Малтус. Икономиката е водеща по отношение на развитието на населението. Хората продават работната си сила на пазара. Този пазар на труда е пазар като всеки друг. Предлагането на работа зависи единствено от броя на населението, тъй като населението няма други възможни доходи, няма и друг начин да си осигури средства за съществуване, освен да излезе на пазара на труда. Ако заплатата е по-ниска от необходимия минимум за издръжка на работника, средствата за съществуване ще бъдат недостатъчни, което ще увеличи смъртността.

Обратно, ако заплатата е по-висока от този необходим минимум, в дългосрочен план неизбежно ще последва допълнително предлагане на труд. Това допълнително предлагане на труд е резултат от допълнително население, като си спомним, че децата в началото на XIX век са били наемани във фабрики от много ранна възраст, още от пет - шестгодишни. Тогава увеличаването на броя на работниците ще доведе до спад на заплатите, като по този начин ще регулира населението.

Следователно, за Рикардо заплатата е детерминанта на раждаемостта, но също и такава на смъртността; по-ниска заплата води до по-висока смъртност, особено детска смъртност, поради бедност. Това е жестокият и известен закон за заплатите.

Население срещу печалба

Рикардо, подобно на Малтус, приема, че населението е подложено на постоянен натиск към нарастване. По силата на този натиск то трябва непрекъснато да расте. Икономическите условия обаче възпират този растеж.

Наистина, увеличаването на населението предизвиква поредица от каскадни увеличения на цените: разработване на нови, по-малко плодородни земи,

увеличаване цената на пшеницата, увеличение цената на наема на земята, увеличаване на надницата на работниците. Когато земята дава по-ниски добиви, трудът на работниците става все по-малко продуктивен. Това е законът за намаляващата възвръщаемост, чиято най-ясна формулировка ще бъде дадена от Тюрго (*Turgot*) в неговите „Наблюдения върху мемоарите на Св. Перави“ (*Observations sur le mémoire de Saint Peravy*, 1767). Следователно, нормата на печалба намалява и капиталистите намаляват предприемачеството (инвестициите – бел. пр.), което води до намаляване на производството. Изправено пред ограничени ресурси, населението намалява своето възпроизводство. Намаляващото плодородие на земята води до намаляване на средствата за съществуване и, следователно, на хората.

При това, Рикардо вярва, че строгостта на икономическите закони може да бъде преодоляна чрез техническия прогрес и международната свободна търговия. Всичко това усложнява анализа на разглежданите процеси и взаимовръзки.

Богатство и население

В „Антикапитализъм, есе за реабилитацията на политическата икономия“, публикуван през 1974 г.¹⁵ (*L'anticapitalisme, essai de réhabilitation de l'économie politique*) Пол Фабра (*Fabra*) анализира трудовете на Рикардо в напълно нова светлина. Той смята, че мисълта на великия английски автор е различна както от Маркс, който обаче често е представян като вдъхновен от Рикардо, така и от неолибералите от XX век като Милтън Фридман.

П. Фабра счита, че теорията на Рикардо не е близка до песимизма на Малтус. Той преразглежда обичайните представи за творчеството на английския автор. Препрочитането на текстовете го кара да отрече написаното от нас по-горе и да потвърди, че Рикардо не смята, че населението е независима променлива, която неизбежно ще се развива. Следователно, Рикардо не се придържа към основния постулат на Малтус, възприет от Сей, относно неизбежната тенденция на човека да има висока раждаемост. Той не вярва, че хранителните ресурси ще се развиват в аритметична прогресия, а населението в геометрична прогресия. Напротив, Рикардо смята, че спирането на икономическия растеж води до спиране на демографския растеж (*Fabra*, 1974: 230).

Съществува причинно-следствена връзка между натрупването на богатство и нарастването на населението. Бързото умножаване на произведеното богатство може да доведе до увеличаване на броя на жителите и обратно. „Следователно, хората се размножават, само ако средствата за производство, необходими за тяхното изхранване – и доколкото е възможно да ги изхранят по-добре – вече съществуват. Въпреки това, логически установената връзка може да бъде проверена конкретно само при условие, че хората са достатъчно еволюирали, за да си дават сметка за икономическите фактори в живота си.“ (*Fabra*, 1974: 231)

С други думи, броят на жителите в крайна сметка зависи – за относително дълъг период – от „наличните материални средства за тяхното изхранване или,

¹⁵ Paris, Arthaud.

най-общо казано, от нивото на удовлетвореност на „необходимите“, според тяхното разбиране, потребности“.

Нарастването на населението, наблюдавано в индустриалните страни през XIX век, изглежда, че потвърждава гледната точка на Рикардо. Този английски икономист, обаче, представя изводите си като забележки, а не им придава характер на закони. Следователно, схемата на Рикардо е напълно противоположна на Малтус, както по същество, така и по форма. За пастора (Малтус – бел. пр.) населението има естествена тенденция да нараства, а и икономическите процеси, когато не успяват да отговорят на потребностите на този растеж, се явяват негов регулатор. В това разбиране икономиката има свойството да забавя, и то брутално, динамиката на населението. Рикардо предлага тъкмо противоположно обяснение. Населението не се увеличава от само себе си, независимо от обстоятелствата. Обикновено то се увеличава, само когато имаме увеличение на богатството и дори тогава това не става автоматично.

Население, икономика и политика

Но този закон няма потвърждение *ne varietur*¹⁶ по дефиниция. Икономиката не е единственият определящ фактор за населението. Рикардо смята, че може да има примери за пренаселеност. В този случай обяснителният анализ включва два взаимосвързани фактора: икономическо развитие и добро управление. Рикардо настоява на необходимостта всички да се възползват от икономическия растеж, включително работническата класа, защото това е начинът да се намери решение на относителния излишък от население. „Приятелите на човечеството“, пише Рикардо, „могат само да се надяват, че работническата класа ще придобие вкус към удобствата и приличния живот и че ще бъде насърчавана с всички законни средства в усилията си да ги получи.“

Пол Фабра коментира (Fabra, 1974: 151): „Защо Рикардо иска работниците да се радват на благополучие, запазено досега за собствениците на земя и капиталистите? Защото, казва той, „не може да има по-добра гаранция срещу прекомерното население“.

В допълнение към повишаването на това, което днес бихме нарекли стандарт на живот, има две други задължителни условия – образование и добро държавно управление. Пол Фабра пише още (за Рикардо на същата стр. 151 – бел. пр.): „Този най-изтъкнат либерален икономист препоръчва като лек срещу пренаселването да се повишат потребностите на работещото население. За Рикардо пренаселването винаги е относително понятие. Има страни, в които „всички злини идват от лошо управление, несигурност на собствеността и липса на образование сред всички слоеве на населението.“

Какво да се направи в този случай?

„За да бъдат по-щастливи, тези страни се нуждаят само от по-добро управление и по-добро образование: неизбежният резултат от това двойно подобрение би бил по-бърз растеж на капитала спрямо нарастването на населението.“

¹⁶ Лат. – Нещо, което не може да се променя, нещо неизменно.

В изследването си Пол Фабра обяснява, че теорията на Рикардо не трябва да се свежда само до закона за намаляващата възвръщаемост и, следователно, да го класифицираме сред песимистите. В крайна сметка трябва да стане ясно, че той е в противоречие с Малтус, което не е така при Джон Стюарт Мил.

Джон Стюарт Мил (Mill) и „стационарното състояние“

Представяйки своеобразен синтез на Адам Смит и Томас Малтус, Джон Стюарт Мил (1806-1876), икономист, но и философ, е особено известен със своята формулировка на закона за търсенето и предлагането или „закона за стойността на нещата, които съществуват в ограничено количество“. Освен това, той включва в своите трудове една завършена доктрина за населението. Той обяснява защо според него нарастването на населението е вредно. Прави извод, че най-благоприятно е стационарното население. Определя също и средствата за постигане на тази цел.

Населението не е най-важният фактор на социалния живот. Това, което има значение на първо място, е развитието на „производствените изкуства“. Необходимо е, следователно, населението да бъде такова, че да не пречи на това развитие. Нашият автор смята, че нарастването на населението води до нарастване разходите за производство на селскостопански продукти. Близък до песимизма на Малтус, той като че ли игнорира идеята за икономия от мащаба и фантастичния напредък в селскостопанската производителност, който се извършва през XIX век. За Джон Стюарт Мил по-голямото население води до използването на повече земя за селско стопанство, земя, която след това не може да се използва за други „полезни цели“.

Стюарт Мил вижда „малко причини да желае“ увеличаване на населението. Той смята в своите „*Принципи на политическата икономия*“, публикувани през 1848 г., че „постигнахме гъстота на населението, достатъчна, за да позволи на човечеството да се възползва в най-висока степен от предимствата на съвместните действия и социалните отношения“.

Той се страхува, че няма да има достатъчно места за уединение, ако населението се увеличи, уединение, което е, казва той, „необходимото условие за достигане на задълбоченост на мисълта и на характера.“

Следователно, Стюарт Мил се надява „искрено за бъдещето“, че земята „ще се задоволи със стационарното състояние, преди да бъде принудена да го постигне.“

Той всъщност мисли, че „щом нарастването на богатството не може да бъде толкова бързо колкото обикновено е това на населението, човекът ще трябва да се откаже от стремежа да се увеличава населението и богатството и съзнателно да ограничи икономическия сизифизъм¹⁷.“

Но как да постигнем това желано стационарно състояние? Разбира се, то е неизбежно поради продължаващия спад на печалбите, в който нашият автор

¹⁷ Сизифизъм (sisyphism) – от Сизиф: дейност, работа, от която няма полза. (<https://fr.wiktionary.org/wiki/sisyphism>)

е сигурен. Стюарт Мил смята, че това може да стане чрез повишаване на съзнанието на хората. Освен това, той предвижда някои икономически процеси, които ще допринесат в същата посока.

За да се придържат хората към необходимостта от стационарно състояние, те трябва да бъдат индивидуалисти и да имат вкус към независимост. Освен това, като развият чувството си за отговорност, те ще разберат предимствата на население, чийто брой не се променя.

От икономическа гледна точка, Стюарт Мил, нарича себе си феминист, тъй като е привърженик на развитието и на масовизирането на женския труд и очаква, че това ще доведе до значително намаляване на раждаемостта.

Той счита, че отношението към бащата на голямо семейство трябва да бъде презрение, подобно на отношението към пияница. Неговият идеал за мечтана стабилност го кара да допусне, че държавата трябва да има право да ограничава браковете и ражданията. Той пледира също така правото на наследяване да бъде силно ограничено.

Ако вземем предвид спада на раждаемостта, регистриран в страните от Севера през последната третина на XX век, имаме впечатлението, че Стюарт Мил е предвидил някои от елементите, които най-често съпътстват или водят до намаляване на раждаемостта.

Докато повечето френски и английски икономисти са близки до идеите на Малтус, които се характеризират с пределна яснота, други несоциалистически икономисти отхвърлят закона за населението, особено във Франция през втората половина на XIX век.

4.12. Анти-малтусианското течение

Идеите на Малтус не се приемат еднородно, което виждаме и от противоречивите оценки в изследванията на Рикардо. Критичен анализ на идеите на Малтус намираме в трудовете на френските икономисти Бастиа (Bastiat), Лероа-Болио (Leroy-Beaulieu) и Дюноае (Dunoyer).

На първо място сред яростните критици е либералът Фредерик Бастиа, който се отнася към „оптимистите“ в опозиция на „песимизма“ на пастора.

Отхвърляне на икономическото малтусианство

В своите „Хармонии“ (1850-51) Фредерик Бастиа (1801-1850) отхвърля закона за населението на Малтус, твърдейки тъкмо обратното: „средствата за съществуване нарастват по-бързо от населението“. Той поставя акцент върху „удивителната гъвкавост“ на законите за населението.

Бастиа, основател на Обществото за свободна търговията, вярва, че свободната търговия е мощен фактор на прогреса, който дава тласък на икономиката. Последното, обаче, не се извършва автоматично. Следователно, Бастиа се насочва към разкриване и премахване на пречките пред икономическия растеж, нещо, което можем да наречем икономическо малтусианство. Визирайки поспециално корпорациите, той пише произведението „*Икономически софизми*“, притчи, които осмиват идеите, срещу които той се бори. Една от най-известните от тях е „Петицията на търговците на свещи“. Представителите на тази почтена корпорация молят своя министър да ги защити от един мощен конкурент, който

е не кой да е, а ... слънцето. Те искат чрез закона да се затъмнят прозорците и всякакви други отвори, през които влиза светлина в домовете и обясняват, че така ще се създадат много работни места!“ (Aftalion, 1983).

Следователно, според Бастиа подобряването на стандарта на живот е възможно при условие, че се улесни икономическата свобода.

Трудът за осигуряване на прехраната

Друг представител на оптимистичния либерализъм в икономиката, Бартелеми-Шарл Дюноайе (Dupouey, 1786-1862), отхвърля закона на Малтус. Според него липсата на достатъчно средства за препитание не е най-важният фактор (за демографията – бел. пр.), но тази липса се появява винаги в резултат от недостатъчно количество труд. Няма причина да се страхуваме *a priori* от липса на средства за препитание. Дюноайе се застъпва за „Свободата на труда“, израз, използван в заглавието на книгата му, публикувана през 1845 г. Тази свобода ще позволи на работещите семейства да имат добър стандарт на живот. Тя ще предизвика у хората от бедни семейства, които са изпаднали в мизерия, защото не работят, положителен рефлекс към труда, а това ще им позволи да „се изправят на крака и да заживеят добре“.

Франсоа Гизо (Guizot, 1787-1874), който е бил министър на образованието от 1832 до 1837 г., е прокарал закон за свободата и организацията на началното образование и изразява гледната точка на Дюноайе в известния призив: „Станете богати чрез труд и спестявания“. (*“Enrichissez-vous par le travail et par l'épargne“.*)

Демографската стагнация – неблагоприятен фактор за икономиката

В своето Резюме на политическата икономия, публикувано през 1888 г., Пол Лероа-Болио (Leroy-Beaulieu, 1843-1916) пише, че доктрината на Малтус „не е приложима към настоящата ситуация в света“. Той продължава анализа си в по-късни текстове, като изследва основните въпроси за населението: трябва ли населението да намалява, да бъде постоянен брой или да расте? Как трябва да преценяваме имиграцията и емиграцията? Имат ли предимства големите семейства? Има ли оптимален темп на растеж на населението? Пол Лероа-Болио също ще осъди остро нео-малтусианството, за което той предлага своя собствена дефиниция.

Нашият автор рядко споменава намаляването на населението, което несъмнено е малко вероятна хипотеза за него. Всъщност „при сегашните обстоятелства“ той желае да се избегне всякаква стагнация на населението. В неговите очи стагнацията носи многобройни проблеми, сред които трите основни са следните: намалява относителната политическа тежест на дадената държава, ограничава възможностите за емиграция и влияние отрицателно върху формирането на характера на младото поколение.

Тази теза е обяснена в книгата „*Въпросът за населението*“, издадена през 1913 г. Лероа-Болио първо обяснява, че страна със стационарно население отслабва в сравнение с други: „При сегашните обстоятелства стагнацията на населението на една голяма страна е преди всичко причина за постепен политич-

чески упадък, тъй като съперничещите ѝ държави ще забележат, че населението им се увеличава, докато това на дадената държава не се променя.“

Следователно, има връзка между броя на населението на държавите и относителната им тежест сред другите държави. Стагнацията поставя дадена страна в неблагоприятна позиция спрямо другите държави, като има и още един негативен ефект – малкият брой население всъщност намалява международното присъствие на дадената страна поради ниския брой емигранти: „Страна, чието население не се увеличава, има само малък брой емигранти, отиващи в далечни страни, за да пренесат нейните обичаи, нейните вкусове, нейния език и които образуват нещо като връзка между нацията, която са напуснали, и тази, в която се установяват“.

По този начин Пол Лероа-Болио имплицитно подкрепя емиграцията, която е полезна за страната на произход. Динамиката на външната търговия на Германия, свързана отчасти с наследството на различни групи немски емигранти на различни места по света, е пример в тази посока. Освен политически и икономически аргументи, френският икономист развива и психологически и морални аргументи.

4.2. Социалистите и Малтус

Социализмът е най-пълно обяснен в трудовете на Карл Маркс, който се противопоставя на принципа на Малтус, също както и други автори - социалисти, Жан Шарл Сисмонди и Пиер Жозеф Прудон.

Други социалисти, обаче, като Шарл Фурие, са по-близки до идеите на Малтус.

Марксисткият анализ

Марксизмът осъжда Малтус безапелационно, тъй като неговите идеи са „абсолютно погрешни и наивни“¹⁸, но развива и по-подробна рефлексия.

От една страна, Карл Маркс (1818-1883), който прави опит да обясни цялата икономическа еволюция, смята, че Малтус пропуска историческите фази на икономическото развитие. От друга страна, той счита, че ако има излишък от население, то причината за това е капитализмът; няма абсолютна пренаселеност, а свръхнаселеност, свързана с капитализма. Но четенето на произведенията на Маркс не ни позволява да разберем според какви закони ще се развива населението в една комунистическа система.

За Маркс ограниченията, в които Малтус вярва, имат два дефекта: в разсъжденията и в количественото представяне. Малтус всъщност определя границите като външни ограничения, наложени на хората. Напротив, това са условни граници, зависещи от историческите и икономически условия, съществуващи в даден момент. Освен това, как сложните взаимоотношения между икономическото и човешкото производство могат да бъдат сведени до просто „числово съотношение“?

¹⁸ Karl Marx, *Principes*, 1858.

След като Малтус не е прав да твърди, че причината за появата на евентуално свръхнаселение, наблюдавано към даден момент, трябва да се търси във връзката между население и средства за препитание, то каква е тогава причината? Отговорът тук е: в специфичните механизми на капиталистическата система.

Всъщност, поради три причини „пренаселеността е в интерес на буржоазията“¹⁹. Първо, буржоазията, за да увеличи своята добавена стойност, се нуждае от повече променлив капитал. Всъщност знаем, че Маркс прави разлика между постоянен и променлив капитал²⁰. Постоянният капитал е съвкупността от стоки, които капиталистът купува или използва във всеки производствен процес (следователно, това е основен капитал и междинно потребление). Променливият капитал съответства на сумите, предназначени за закупуване на работна сила, с други думи за заплати. Но само променливият капитал е производителен, създател на стойността, създател на принадлежната стойност.

Следователно, капиталистът ще получи толкова повече принадлежна стойност, колкото повече пролетарии има, тъй като увеличението на променливия капитал предполага увеличение и на населението. Капиталистът може да си натовари съвестта поради това, че печели от увеличаването на броя на бедните пролетарии. Но благодарение на Малтус съвестта му е чиста, тъй като отговорността за нарастване на населението ще се носи от самото население. Един от методите, използвани за увеличаване на населението, се обяснява по следния начин: „Съвременната индустрия, замествайки децата с възрастни, поставя силен акцент върху възпроизводството“²¹.

Капиталистът има и втора причина да желае многоброен пролетариат. Неговата цел всъщност е да заплати на променливия капитал (на работниците – бел. пр.) възможно най-малко, за да генерира по-голяма добавена стойност. Но как може да бъде постигната тази цел, ако не чрез провокиране на по-голямо търсене на това, което Маркс нарича „стоката труд“, в сравнение с предлагането на работни места. Следователно, наличието на максимално население е добър начин да имате евтини работници.

И накрая, производството не е линейно, а има периоди, когато големите производители трябва да произвеждат повече и, следователно, да увеличат предлагането на работа. Това увеличение може да изисква преразглеждане на възнагражденията, за да се привлече търсенето. Кое ще доведе до намаляване на добавената стойност. Следователно, идеалът за капиталиста е ситуация на свръхнаселение, което позволява съществуването на „резервна армия от работници“. По този начин в периоди, когато предлагането на труд се увеличава, заплатите няма да се налага да се увеличават, тъй като търсенето (на работни места – бел. пр.) ще бъде голямо.

Колкото и точна да е критиката на Маркс към идеите на Малтус, мястото на населението в комунистическата икономика почти не е изяснено от него. За

¹⁹ Karl Marx, *Salaire*, 1847.

²⁰ Karl Marx, *Le capital*, tome 8.

²¹ *id.*, *Salaire*, 1847.

него с изчезването на частната собственост върху средствата за производство същността на въпросите за населението ще бъде напълно променена. Вярно е, че комунизмът ще донесе значителни структурни сътресения, тъй като „буржоазното семейство естествено изчезва с появата на неговите (демографски – бел. пр.) последици, а двете изчезват с изчезването на капитала.“ (Marx, Engels, 1978: 51).

По този начин ще изчезнат механизмите, които могат да създадат пренаселване.

Социалисти, близки до Малтус

Ако почти всички социалисти осъждат идеите на Малтус, защото според тях той обвинява работниците за пренаселването²², което води до бедност, някои социалисти търсят демографски баланс, като например Чарлз Фурие (*Fourier*, 1772-1837), който смята, че един нов морал дори би причинил твърде много дисциплина в раждаемостта, защото той, също като Малтус, смята, че „разумният човек иска да има само малък брой деца, за да им осигури богатството, без което няма щастие. Следователно, ние ще трябва да се страхуваме само от дефицита (на население); и ние трябва да вземем мерки, за да стимулираме раждаемостта.“²³

Немският икономист Адолф Вагнер (*Wagner*, 1835-1917), представител на реформисткия социализъм, изцяло се придържа към основите на малтусианската доктрина, но на „индивидуалистичните“ решения на Малтус той противопоставя правото на намеса на държавата, тъй като според него не може да съществува социалистически режим без ограничаване на раждаемостта.

През XX век развитието на моделирането ще промени демо-икономическите подходи.

5. Демо-икономически анализ през XX век

Икономистите от XX век имат твърде различни възгледи по демографските въпроси, при което развитието на демографското моделиране създава впечатление за търсене на по-голяма рационалност. При все това вековното разделение между малтусианци и антимальтусианци до голяма степен продължава.

Вилфредо Парето (Pareto) заема специално място, доколкото придава голямо значение на променливата население. Докато Естер Боузърп (*Esther Boserup*) или Джулиан Самън (*Julian Simon*) разработват анти-малтусиански анализ, модели като тези на Ансле Коул (*Ansley J. Coale*) и Едгар Хувър (*Edgar M. Hoover*) несъмнено попадат в хипотезата на малтусианството.

По-новите модели предлагат различни други интерпретации на демо-икономическите отношения – в национална рамка или отчитайки интернационализацията на икономиката.

²² Да цитираме известната фраза на Прудон: „Има само един излишен човек на земята – това е Малтус.“

²³ *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*, tome VI, 1829.

5.1. Вилфредо Парето

Спецификата на Парето (Vilfredo Pareto, 1848-1923) е в това, че той набляга на взаимната зависимост между демографското и икономическото развитие, подход, който остава, въпреки цитираните по-долу автори, доста ограничен що се отнася до икономическия анализ (Sauvy, Dumont et Mérigot, 1982: 32-36). Дори ако връзките между икономиката и населението са сложни, те не биха могли да бъдат отричани.

„Законите, изключително всеобщи и отчасти неизвестни, свързват в една обща система раждаемостта, смъртността и икономическите условия, без да е възможно да се каже, че кое да е от тези явления е причина за другите. Би трябвало да си представим тези взаимовръзки като движенията на небесните тела, които взаимно се привличат.“²⁴

От подробното проучване на подхода на Парето (Véron, 1985: 16) към този клон на демографията, който тогава все още не се е наричал икономическа демография, произтичат три основни урока: анализ, обясняващ грешката на Малтус, основите на икономическата теория за семейството и значението, което се отдава на демо-икономическите взаимодействия.

Опознаването на демо-икономическите механизми изисква да се вземе предвид множество от причини. В своя анализ Малтус е взел предвид само едно условие, а именно, рискът твърде бързото нарастване на населението да забави възможностите за просперитет – като същевременно пренебрегва значението на други фактори, чието влияние върху просперитета също е много голямо; в този смисъл начинът на социална организация, начинът, по който се упражняват правата на собственост, методите, използвани за оптимизиране използването на капитала, всички тези фактори също допринасят за богатството на дадено общество, а не само темпът на нарастване на населението.

Какво обяснява създаването на деца? Дори да има множество фактори – задоволяване на репродуктивния инстинкт, удоволствие от присъствието на деца и т.н. – Парето особено набляга върху необходимостта от отчитане на действието на икономическите сили. По този начин отваря пътя към икономическите теории за семейството. Неговите демо-икономически аргументи са предвестник на първите модели на растеж от края на 50-те години на миналия век (*Harrod, Domar*), които разглеждат населението по по-груб начин, отколкото Парето половин век по-рано.

„Влиянието на икономическите условия“, пише той в своя „Курс“ (§259), „изглежда преобладаващо – както върху отделните индивиди, така и за формиране на нравите и обичаите, на които масата от хората се подчиняват“. Което означава, че макар да съществуват значими влияния върху населението, като: репродуктивните сили, определящи потенциала за демографско възпроизводство; територията, участваща чрез гъстотата на населението; обичаите, които могат да обяснят определени типове демографско поведение – всички тези демографски променливи зависят до голяма степен от икономиката, чрез субективния фактор. Увеличаването на богатството ограничава раждаемостта „чрез

²⁴ В: „Cours d'économie politique (Lausanne 1896-1897)“, réédition Droz, Genève, 1964, §225.

привикване на хората към по-комфортен живот“ или чрез обективни причинно-следствени връзки: влияние на цената на житото върху брачността; връзките между богатството и смъртността.

Въвеждайки понятието „взаимна зависимост между икономическите и демографските явления“, Вилфредо Парето е „революционер“.

След Парето, на въпроса, задаван от 1798 г.: „Какво да мислим за анализа на Малтус?“ XX век ще даде много противоречиви отговори.

5.2. Отхвърляне на хипотезата на Малтус

От една страна, един поглед върху фактите не позволява хипотезата на Малтус да бъде валидирана. Саймън Кузнец (Simon Kuznets) не намира достатъчно примери за територии, в които се е наблюдавал голям демографски прираст и едновременно с това е имало траен спад в продукта на глава от населението (Kuznets, 1965). Алфред Сави (Alfred Sauvy) също не намира отрицателна корелация между нарастването на населението и това на стандарта на живот (Sauvy, 1972).

Естер Боузърп (Boserup, 1965) отива по-далеч, като обръща причинно-следствената връзка, утвърдена от Малтус. Докато при малтусианския подход се поддържа тезата, че ресурсите ограничават възможния демографски натиск, Естер Боузърп развива напълно противоположна теза, според която демографският натиск води до увеличаване на ресурсите.

Ниската гъстота на населението води до екстензивно земеползване. И ако тази ниска интензивност продължи по-дълго време, няма какво да стимулира по-ефективното използване на земята. Само демографският растеж чрез съответния ръст на потребностите може да създаде условия, налагащи промяна на методите на земеделие и по този начин да започне процес на икономическо развитие. Демографският растеж би упражнил съзидателен натиск, като същевременно ограничава и позволява (чрез притока на нова работна сила) обществата да променят количеството на вложения труд и нещо повече – своята производителност, тоест своите начини на производство. Като пример можем да посочим африканските региони с ниска гъстота на населението, където развитието не изглежда да поставя спирачки спрямо демографския растеж, в контраст с азиатските региони, където процесът на развитие е наложителен, за да бъде броят на населението „поносим“.

Тази гледна точка е развита също и от Джулиан Л. Саймън (Julian L. Simon), който, изследвайки различни статистически редове, заключава, че демографският натиск създава условия, позволяващи да се разгърне духът на изобретателството и способностите на технологичния прогрес (Simon, 1980). Трябва да се отбележи, че този автор, подобно на няколко антимальтусианци от XIX век (Воловски, Леонс дьо Лаверн, Адолф Гийар) е бивш малтусианец. Променяйки своята гледна точка след анализ на фактите, той сега вярва, че „допълнителните хора произвеждат всъщност повече, отколкото консумират“. Неговата теория е, че „демографският растеж има положителен ефект за дълъг период от време, въпреки направените разходи в краткосрочен план“ и той я илюстрира с едно изречение от Ричард Франк (Frank, 1694): „Нуждата е майката на откритията“.

Алфред Сови (1898-1990) подчертава важноста на взаимовръзките между техническия прогрес и заетото активно население. Според него: „общественото мнение често има твърде микроикономически поглед и не схваща положителния ефект от техническия прогрес върху заетостта в икономиката като цяло. Аргументите, изтъквани днес срещу информатиката, която води до намаление на работните места, са точно същите като тези, използвани преди два века срещу машините от онова време – стана и предящото вретено. Между тях могат да се открият строги аналогии.“

В следния текст (Sauvy, 1986) той обяснява, че обществото „със своята непохватност, изгласкваща младите хора от активния живот, и след като ги е прогонила, изгонила, тя ги обвинява, че са твърде много.“

Причината, поради която Алфред Сови не се нарежда сред антипопуляционистите, се дължи на следното негово изказване²⁵: „никога, в нито една епоха и нито на едно място, не е имало щастие в страна с отслабваща демография.“

Той се позовава на примери, взети от икономическата история. Така през XIX век териториите с по-висок демографски растеж (Фландрия, Бретан, Германия) са имали много по-бърз прогрес в производството и производителността, отколкото страните, чието население почти не се е увеличило (Валония, Гаскония, Франция)²⁶.

5.3. Модели, реабилитиращи Малтус

Моделите, развивани през втората половина на XX век обаче, придават ново значение на Малтус (LeCaillon, 1977). През 1958 г. Ансли Коул (Ansley J. Coale) и Едгар Хувър (Edgar M. Hoover) стигат до извода, че нарастването на населението забавя възможностите за увеличаване на дохода на глава от населението (Coale, Hoover, 1958). Те приемат като работна хипотеза, че нивото на спестявания е обратно пропорционално на темпа на нарастване на населението. Следователно, последното би насочило инвестиционния потенциал към задоволяване потреблението на допълнителни хора. В допълнение моделът на Коул-Хувър се основава на друг постулат, според който относителните инвестиции в производствени сектори (селско стопанство, промишленост и др.) също са обратно пропорционални на нивото на раждаемост, като последното генерира инвестиции в сектори, считани за непроизводителни (училища, болници). Следователно, тези резултати водят до извода, че за да се увеличи доходът на глава от населението, е необходимо намаляване на раждаемостта.

Но този резултат, разбира се, остава зависим от първоначалните постулати, които могат да бъдат подложени на съмнение. Например, сигурно ли е, че спестяванията на домакинствата се увеличават, когато раждаемостта намалява? Дали основен компонент на развитието са спестяванията на домакинствата или по-скоро това са промените в трудовата заетост и в начините на практикуване на труда?

²⁵ In: La montée des déséquilibres démographiques, op cit

²⁶ In: La France ridée, op. cit.

Днес една често разработвана тема в икономическата демография е тази за връзките между населението и развитието. Значението, което ѝ се придава, показва, че взаимодействията между демографското развитие и икономическия растеж са широко признати като обществена реалност. При все това, интерпретациите в тази област са различни.

Особено ярък пример за нео-малтусиански подход намираме в трудовете на С. Енке (Enke²⁷). Неговият модел се основава на икономическо изчисление на производството и потреблението на един допълнителен индивид. Според Енке съществуват две възможни теоретични решения за пределната полезност. Ако допълнителният индивид консумира повече отколкото произвежда, нарастването на населението не е икономически желателно. Ако, напротив, този индивид произвежда повече отколкото потребява, заключението е обратното. Прилагайки това разсъждение към случая с Индия, С. Енке твърди, че неговото изчисление показва, че всеки допълнителен индивид представлява чисто бреме за обществото. Въпреки това, парите, които биха били изразходвани за предотвратяване на това раждане (чрез програми за семейно планиране), биха били по-малко в сравнение с нетната тежест, дължаща се на „маргиналното раждане“.

Разсъжденията на С. Енке са чисто количествени и се основават на предположението за фиксирана производителност, независимо от размера на населението. Този тип модели, изключващи демографските разсъждения – като например, влиянието на възрастовата структура или значението на дългосрочно действащите фактори – създават аргументация и оправдание за малтусианските политики в страните от Третия свят.

5.4. Икономически теории за раждаемостта

Разсъждавайки по отношение на разходите и пределната полезност, Харви Либенщайн (Leibenstein, 1954, 1957, 1957a) се фокусира върху индивидуално икономическо изчисление, което би имало ефект върху репродуктивното поведение. Разглежда два случая в зависимост от стандарта на живот на семейството. Ако стандартът на живот е висок, допълнителното дете представлява значителна икономическа тежест; генерира преки разходи (храна, облекло, жилище, образование), но също така и алтернативни разходи (отказ от пълен или частичен доход, ако един от родителите преустанови цялата или част от професионалната си дейност). Икономическите разсъждения в този случай биха довели до отказ от тези допълнителни разходи. Но приносът на детето към семейството не отговаря само на икономически измерими елементи. Трябва да се вземе предвид също интензивността на желанието или афективността.

При население с нисък жизнен стандарт икономическите анализи на индивидуално ниво водят на практика до противоположния резултат. Детето може да бъде предимство, защото бързо се превръща в източник на работа и, следователно, в източник на доходи. Освен това, децата са еквивалент на социална сигурност за времето, когато възрастните, остарели, ще останат без средства.

²⁷ Enke, Stephen. Economics for development. Amazon, 2012 (бел. пр.).

Което би оправдало поведението, насочено към по-висока раждаемост. С други думи, бедните биха имали деца, защото са бедни.

В заключение, от определен стандарт на живот нагоре раждаемостта развива обратна връзка с дохода. Под определен праг полезността на едно допълнително дете е по-голяма от неговата анти-полезност. Над този праг рационалното икономическо изчисление е в насока към създаване на малки семейства. Следователно, общата полезност на едно дете е намаляваща функция на дохода.

Трудовете на Гари Бекер (Gary S. Becker) систематизират икономическия подход към демографското поведение, утвърждавайки общия характер на икономическата теория. При този автор репродуктивното поведение се основава на икономическа рационалност. Тези разработки водят към икономически подход спрямо семейството (Becker, 1981)²⁸, който обяснява цялото семейно поведение, включително търсенето на деца, чрез икономически разсъждения.

Родителят (в тези теории – бел. пр.) никога не е нещо повече от потребител, който се намира на пазар, изправен пред избора на броя деца, които смята за полезно да има (като този брой може да бъде и нула).

Теорията на Бекер се отнася главно до развитите държави, тъй като от една страна се предполага, че двойките имат перфектен контрол върху своята раждаемост, а от друга страна детето (от определен ранг – бел. пр.) се разглежда за качеството му на потребителска стока, но – луксозна стока.

Други трудове по икономическа демография, фокусирани главно върху развитите страни, са тези на Ричард Истерлин (Easterlin, 1967 и 1980). Акцентът тук е в понятието *поколение*, чрез което се прави опит за обяснение на демографското поведение. Всъщност, нивото на раждаемост се обяснява не чрез икономическите условия на момента, а чрез сравнението, което поколението в репродуктивна възраст прави с положението на своите родители на същата възраст. Ако младите двойки смятат положението си за по-добро от това на родителите си, те имат повече деца. Ако смятат, че е по-лошо, те имат по-малко деца. Позицията им по този въпрос зависи от ситуацията, в която се намират тези поколения на пазара на труда. Едно поколение, което е малко на брой („стеснено поколение“ – бел. пр.) ще има лесен достъп до пазара на труда и бързо би се възползвало от повишения. Това ще го постави в положение, водещо до висока раждаемост. Обратно, едно голямо поколение („разширено поколение“) би имало трудности при навлизането на пазара на труда и би изпитало известно забавяне в повишенията си. Това би довело до слаба репродуктивна реализация.

Следователно, раждаемостта е обратно пропорционална на съотношението между броя на младите двойки и този на техните родители: ниска, когато съотношението е високо, и висока, когато съотношението е ниско.

Тази теория за редуването на поколенията има един недостатък. Въпреки че Истерлин намира частични примери за нейното приложение, изглежда, че тя не е потвърдена в много случаи, например, при чернокожото население на Съединените щати.

²⁸ Този подход е развит във Франция от Бертран Лъмансие (Bertrand Lemennicier, *Le marché du mariage et de la famille*, Paris, PUF, 1988).

Все още детерминантите (факторите) на раждаемостта са обект на множество икономически изследвания (Lecaillon, 1990).

5.5. Други подходи и заключение

Демо-икономическият анализ не просто изследва връзките между населението и развитието или икономическите последици от демографските промени в развитите страни. Той също така се фокусира върху международните миграции или върху отношенията между населението на дадена територия и обмена на население с други територии (Lecaillon, 1981). Сред по-важните изследвания трябва да подчертаем важността на тези, чиито резултати показват, че „икономическите последици са резултат повече от демографските флукуации (колебанията около тренда) отколкото от самия тренд“ (Lecaillon, 1990a: 105).

В крайна сметка и след като разгледахме традиционните подходи, опитващи се да изследват икономическите последици от демографското развитие (тип Малтус), както и моделите, приемащи населението като екзогенна променлива, като същевременно пренебрегват икономическите детерминанти, трудността е да се анализира как се свързват интервенциите, „чрез ендогенизация на демографски променливи“²⁹ в моделите, така че да се изгради „демо-икономическа система“ (Veron, 1989).

Което обаче се оказва много сложно. Ето до какви изводи достига Филип Бурсие де Карбон (Bourcier de Carbon, 1984: 27), анализирайки населението в социално-икономическите модели на френското планиране: „иконометричните връзки, чиято еластичност е тествана върху *дадени вариации* на променливите, не са валидирани за противоположни вариации на същите променливи ... Това несъмнено е една от основните причини, поради които перфектно стабилизираните иконометрични модели, тествани при фази на икономически растеж, стават напълно непригодни в условията на рецесия.“

Що се отнася до Жан-Дидие Лекайон (Lecaillon, 1992: 272), той подчертава, че трябва да се отчитат границите на моделирането, за да може „анализът да не става механичен, тъй като човешката природа не е такава.“

В заключение, Фридрих фон Хайек (von Hayek, 1899-1992), противник номер едно на идеите на Кейнс, винаги е оставал много резервиран по отношение на методите на съвременния икономически анализ, като се има предвид, че „агрегираните данни, върху които разсъждават някои икономисти, са изкуствени конструкции на статистиците.“³⁰

Въпреки тази ценностна оценка, не можем да отречем значението на тези разработки за демо-икономическата мисъл. Ние не трябва да забравяме да изследваме ролята и мястото на демографските явления в приложната икономика.

²⁹ Revue Economique, vol. 31, n° 6, novembre 1980, p. 1045.

³⁰ Paul FABRA, Le Monde, 25 mars 1992.

Литература / References

- Aftalion, Fl.** (1983) dans Introduction de Frédéric Bastiat. Propriété et loi. Paris, Editions de l'Institut économique de Paris.
- Barré, Raymond.** (1969). Economie politique. Paris, PUF, Tome 1.
- Becker, Gary S.** (1981). A treatise on the family. Cambridge (Massachusetts) et Londres, Harvard University Press.
- Boserup, Esther.** (1965). Les conditions de la croissance agricole. Traduction française, Paris, Flammarion, 1970.
- Bourcier de Carbon, Ph.** (1984). Revue française des affaires sociales, numéro supplémentaire, juin 1984.
- Cantillon, Richard** (1952). Essai sur la nature du commerce en général. Réédition. Paris, INED.
- Coale, Ansley J., Edgar M. Hoover.** (1958). Population Growth and Economic Development in Low Income Countries. Princeton, Princeton University Press.
- Dupuy Gabriel, Jean-Marie Poursin.** (1972). *Malthus*. Paris, Editions du Seuil.
- Easterlin, Richard.** (1967). Effects of Population Growth on the Economic Development of Developing Countries. Annals American Association of Political and Social Sciences, vol. 369, Janvier 1967, p. 98-108.
- Easterlin, Richard** (1980). Population and Economic Changes in developing Countries. Chicago-Londres, University of Chicago Press.
- Fabra, Paul.** (1974). L'anticapitalisme, essai de réhabilitation de l'économie politique. Paris, Arthaud.
- Franck, Richard.** (1694). Northern Memoirs.
- Kuznets, Simon.** (1965). Croissance et structures économiques. Traduction française, Paris, Calman-Lévy, 1972.
- Lecaillon, Jean-Didier.** (1992). Démographie économique. Paris, Litec.
- Lecaillon, Jean-Didier.** (1990). Les déterminants de la fécondité post-transitionnelle : enseignement de la théorie économique. Revue française d'économie, V, n° 3, été 1990, p. 73-105.
- Lecaillon, Jean-Didier.** (1990a). Les implications économiques des changements démographiques et en particulier du vieillissement. Colloque franco-hellénique de démographie, Athènes, Institut national d'études démographiques et Association hellénique d'études démographiques.
- Lecaillon, Jean-Didier.** (1981). Population et division internationale du travail. Congrès international de la population, Manille 1981, Liège, UIESP, vol. 3, p. 165-183.
- Lecaillon, Jean-Didier** (1977). L'économie de la sous-population. Paris, PUF.
- Leibenstein, Harvey.** (1954). A theory of economic development. Princeton, Princeton University Press.
- Leibenstein, Harve.** (1957). Economic Backwardness and Economic Growth. New York, John Wiley.
- Leibenstein, Harvey.** (1957a). Economic Growth Studies in the Theory of economic development. New York, John Wiley and Sons.
- Malthus, Thomas Robert.** (1963). Essai sur le principe de population. 1803. Réédition, Paris, Denoël-Gauthier.
- Malthus, Thomas Robert.** (1980). Essai sur le principe de population. 1798. Avant-propos de J. Dupâquier. Réédition, Paris, INED.
- Marx, Karl, Friedrich Engels** (1978). Manifeste du parti communiste. Moscou, Editions du Progrès.
- Nilson, Sten Sparre.** (1952). La théorie de population d'Adam Smith. Population, VII, n° 3, juillet-septembre.
- Petersen, William.** (1980). Malthus, le premier anti-malthusien. Paris, Dunod.
- Petersen, William.** (1984). Malthus hier et aujourd'hui. Les mésaventures d'une pensée. Paris, Editions du CNRS.
- Sauvy, Alfred.** (1986). La France ridée. Paris, Hachette, collection Pluriel, p. 71-91.
- Sauvy, Alfred, Gérard-François Dumont et Bernard Mérigot.** (1982). Démographie politique. Paris, Economica.
- Sauvy, Alfred.** (1972). Les charges économiques et les avantages de la croissance de la population. Population, n° 1, p. 9-26.
- Simon, Julian L.** (1980). L'homme, notre dernière chance. Traduction française, Paris, PUF, 1985.

- Spengler, Joseph, J.** (1954). *Economie et population, les doctrines françaises avant 1800*. (1942) traduction, Travaux et documents de l'INED. Paris, PUF, n 21.
- Veron, Jacques.** (1989). *Eléments du débat Population-Développement*. Dossiers du Ceped, n° 9, novembre 1989.
- Véron, Jacques.** (1985). *Les interactions démo-économiques dans la théorie de Pareto*. Colloque sur "La notion de révolution scientifique en économie". Montpellier, 27-28 septembre 1985.

Проф. Жерар-Франсоа ДЮМОН
Университет Париж-Сорбона
ФРАНЦИЯ, гр. Париж 75006,
ул. „l'Ecole-de-Médecine“ № 21
gerard-francois.dumont@wanadoo.fr

Prof. Gérard-François DUMON
Sorbonne University
France, 75006 Paris, 21,
rue de l'Ecole-de-Médecine
gerard-francois.dumont@wanadoo.fr